

Šerbo RASTODER*

BOŽIĆNI USTANAK U CRNOJ GORI JANUARA 1919. GODINE, KONTROVERZE I DILEME U ISTORIOGRAFIJI

Sažetak: Već skoro čitav vijek Božićni ustanak je predmet istoriografske ekspozicije, ali se ima utisak da nijesmo odmakli od početka, bez obzira na to što je u međuvremenu objavljeno nekoliko stotina knjiga, priloga i eseja i na hiljade primarnih istorijskih izvora na ovu temu. Iako zavidna heuristička i saznavna osnova sužavaju mogućnost intelektualnih impresija, publicističkih i kvazinaučnih ekspozicija, proizvoljnosti i neobavezujuće naracije, ipak je sve to i dalje prisutno. Ambicija ovoga rada nije da prepozna sve protivrječnosti, oprečna mišljenja i intelektualne konstrukcije koje (ne) imaju obilježje provjerljivosti, nego da problematizuje suštinska pitanja sadržaja ovog događaja i da ponudi provjerljivu i mjerljivu naraciju, koja time stiče legitimitet naučnosti. Zato će broj tih pitanja biti sintetizovan na ona ključna, uz mogućnost dodatnog razlaganja koje u suštini vodi ka preispitivanju. Naša je ambicija — ne da preispitujemo, nego da na osnovu preispitanog zaključujemo, iako znamo da je ovo stalan i beskonačan proces unutar naučnosti. Prvo polemično pitanje jeste ono u kojem se razmatra *praksa različitog imenovanja ovog događaja: buna, pobuna, ustanak*. Iako je uvid u rječnike pokazao da se radi o sinonimima, ipak postaje jasno da među njima postoji bitna razlika u sadržaju. Odnosno, vrlo jasno se može uočiti tendencija da oni autori koji žele umanjiti značaj, opseg i karakter događaja, koji ga žele lokalizovati (prostorno i hronološki), taj događaj nazivaju „bunom“ ili „pobunom“, dok objektivna heuristička osnova jasno daje za pravo onima koji ovaj događaj označavaju „ustankom“. Ako je to tako, postavlja se pitanje datuma početka i kraja ustanka. Odgovor na ovo pitanje pronalazimo u brojnim

---

* Akademik Šerbo Rastoder, CANU

izvorima ustanika koji su kao datum početka ustanka označavali 21. decembar 1918. Saglasno tome, ustanovili su „spomenicu“ i medalju („gaetušu“), koje su dodjeljivali kao spomen i priznanje za ovaj događaj. Rukovođeni navedenom logikom skloni smo pretpostavci da se završetak ustanka može prepoznati u likvidaciji posljednjih sljedbenika ideologije Božićnog ustanka, a to je mart 1929. godine, kada su likvidirani Drago i Radoš Bulatović. Dakle, ovdje se radi o licima čija se aktivnost u smislu ciljeva ustanka može pratiti od decembra 1918. do marta 1929, a ne o odmetnicima kao takvim, jer se njihova likvidacija dešavala i nakon marta 1929. Istovremeno, *ciljeve ustanika* možemo prepoznati u analizi nekoliko stotina proglašava i programskih dokumenata ustanika. Prvobitni zahtjevi za poništenjem odluka Podgoričke skupštine, ravnopravnim ujedinjenjem koje bi proklamovali legalni i legitimni organi crnogorske države, protokom vremena su sve više prerastali u zahtjev za „vaspostavu Crne Gore“. Jedno je sigurno — da osnovna programska parola „za pravo, čast i slobodu Crne Gore“ sublimira čitav segment pitanja koje nije moguće razumjeti ako se ne poznaju događanja u Crnoj Gori i van nje, naročito od januara 1916. g. Jedno od pitanja, koje je samo naizgled nesporno i samim tim manje smisljeno, jeste — *protiv koga je podignut ustanak?* Pitanje je protivurječno zbog toga što je ustanak, prema definiciji, oružana ili druga pobuna protiv (neke) vlasti? Zato je i pravo pitanje: ko je u decembru 1918. vlast u Crnoj Gori? Suštinski i stvarno, Crna Gora je okupirana oblast od strane saveznika. Tačnije odlukom od 7. oktobra 1918, Crnu Goru su okupirali saveznici (američke, engleske, francuske, italijanske i srpske trupe). Ove posljednje su postale dio okupacionih savezničkih snaga isključivom odlukom Francuske, koja ih je uvela u okupacioni kontingent mimo svih prethodnih planova i dogovora. Zato je bitno znati — da je Crna Gora bila okupirana od strane saveznika, da je komanda savezničkih trupa bila u Kotoru na čijem čelu je bio francuski general Venel i da je vršila vlast u ime crnogorskog kralja, kojem je onemogućen povratak iz egzila. Dakle, mandat savezničkih trupa bio je usmjeren na očuvanje reda i mira u ime crnogorskih zvaničnih organa vlasti. Zato su ciljevi ustanka usmjereni ka poništenju odluka Podgoričke skupštine, koju nije priznala niti jedna saveznička država, pa ni Srbija, uz zahtjev da Crnu Goru napuste srpske trupe, bili nerealni, nepromišljeni i dio nesnalaženja političke elite u Crnoj Gori. Jer, formalno, napuštanje srpskih trupa morao bi odobriti komandant savezničkih trupa, odnosno Francuska, što je bilo daleko od ambicija velikih sila. Zbog svega navedenog, u ključnoj fazi ustanka, na Božić oko Cetinja, u slamanju ustanka i razoružavanju ustanika učestvovali francuski general Venel, koji se javlja kao neprikosnoveni „arbitar“ u unutarcrnogorskom sporu, iako je stvarno bio „navijač“, čija je vlada već bila „odabrala“ stranu, a to nije bila Crna Gora. Upravo zbog navedenog, anticrnojgorskoj propagandi

je bilo profitabilno da ustanak predstavi kao akt nasilja protiv međunarodne zajednice. Tim prije, što je do kraja ostalo nerazjašnjeno *pitanje vođe ustanka*, odnosno — da li je postojalo jedinstveno izabrano vođstvo ustanka? Izvori ukazuju da je početnih godina, do jula 1919, Jovan S. Plamenac pominjan kao osoba koja je označavana kao vođa ustanka. Dilemu oko toga djelimično razrješava dokument sa početka novembra 1918, kojim kralj Nikola Plamenca imenuje vrhovnim vojnim i civilnim zapovjednikom Crne Gore. Samo je tako objašnjiva neprikosnovena vodeća uloga Plamenca u pripremi ustanka i njegovo naupitno vođstvo među sujetnim crnogorskim glavarima. Isticanje Krsta Popovića kao vojnog zapovjednika ustanika, prema našem mišljenju ima smisla tek od jula 1919, kada on kao novopostavljeni načelnik generalštaba crnogorske vojske u Italiji sa 120 saboraca upada u Crnu Goru sa namjerom da proširi ustanak. U tom kontekstu čini se zanimljivim pitanje o nestanku crnogorske vojske u vremenu dok još postoji crnogorska država i njenom „obnavljanju“ onda kada te države više nema? Ovdje ukazujemo na činjenicu da je nakon neuspjelog zauzimanja Cetinja, Nikšića, Podgorice, Rijeke Crnojevića, Virpazara, dio ustanika razoružan i da se vratio kućama, dio je izbjegao u šumu, dok je jedan dio izbjegao na teritoriju koju su bili okupirali Italijani. Oni su sa dijelom drugih ustanika preko Medove u Albaniji prebacivani na italijansku obalu u Brindizi, a odatle na obalu Tirenskog mora u Gaetu. Nakon sklapanja vojne konvencije između Italije i Crne Gore u aprilu 1919. i dogovora oko izdržavanja jednog odreda (do 700 vojnika), u Italiji je na području Gaete, Formie i Sulmone izvršena koncentracija crnogorskih rodoljuba, od kojih su osnovana četiri bataljona crnogorske vojske, a osnovane su i narodna garda, žandarmerija i komanda štaba crnogorskih trupa. Broj ovih trupa je varirao i dostigao je cifru 1.552 vojnika sredinom 1920. godine. Osnovane su radi eventualnog upada u Crnu Goru. Stvarno — bile su italijanska moneta i sredstvo pritiska na KSHS, u rješavanju, za Italiju ključnog jadranskog pitanja, i zbog toga su ove trupe nakon Rapalskog ugovora između Italije i KSHS, i naročito nakon dolaska na vlast fašista i Musolinija bile silom rastjerane. Dio ovih snaga se vratio u zemlju, gdje su velikim dijelom završili u zatvorima, dok se manji dio sklonio i nastavio borbu iz američkih i zapadnoevropskih zemalja. *Pitanje inspiratora ustanka* je u istoriografiji više sagledavano kao potreba minimiziranja značaja ustanka, tako što su kao njegovi isključivi inspiratori označavani kralj Nikola i Italija? Prozivanje kralja Nikole kao isključivog inspiratora ustanka posebno je prisutno kod onih koji su „crnogorsko pitanje“ željeli svesti na „dinastičko“, odnosno na pitanje vlasti. Suštinski izvori i činjenice ukazuju da kralj i vlada u egzilu nijesu bili upoznati sa pripremama ustanka i da je vijest o izbijanju ustanka u Crnoj Gori vladi i kralju u egzilu prosljedio crnogorski poslanik iz Rima, Veljko Ramadanović. Prema zapisima

neposrednih svjedoka, kralj Nikola je vijest o ustanku propratio riječima: „Vidim da devojka neće otići bez prćije“. Uostalom, strane diplomate svjedoče da je u dogovoru lidera saveznika, američki predsjednik Vudro Vilon poslao kralju Nikoli sekretara Kloza koji je učestvovao u skiciranju pisma ustanicima, koje je bilo naslovljeno na Boža Petrovića, koji je sa 124 ugledna Crnogorca, uoči ustanka bio zatvoren u podgoričkom zatvoru „Jusovača“. U tom obraćanju Crnogorcima kralj Nikola ih poziva da se ne suprotstavljaju novostvorenom stanju, jer ima obećanje saveznika da će crnogorsko pitanje biti riješeno na Mirovnoj konferenciji u skladu sa Vilsonovim načelom od 14 tačaka kojim se predviđala obnova Crne Gore, Srbije i Belgije. Pismo je dostavljeno vojvodi Božu Petroviću u zatvoru i njemu je bilo jedino preostalo da napiše „ovamo je sve mirno“. S druge strane „kredibilitet“ saveznika je čuvan na taj način što je pismo „čitano“ sa razglasa savezničkih brodova koji su bili u Bokokotorskom zalivu, u Jadranskom moru. Nema temeljnijih istraživanja o tome koliko je ovo „pismo“ doprinijelo pacifikaciji ustanika, ali je sigurno da je dodatno osnažilo iluziju onog malog broja koji su bili upoznati sa njegovom sadržinom da će međunarodna zajednica riješiti „crnogorsko pitanje“.

*Kada je u pitanju pripisivanje Italiji uloge inspiratora ustanka, onda treba reći sljedeće. Italija je bila zemlja saveznica Antante, koja je sa svojom vojskom učestvovala i u probijanju Solunskog fronta i sigurno je da njene simpatije prema protivnicima bezuslovnog ujedinjenja nijesu bile ništa manje od simpatije i uloge Francuske prema pobornicima bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije. Optuživanje Italije kao nekoga ko je stajao iza zvanične Crne Gore, dodatno je osnaženo njenom potrebom da saglasno odredbama Londonskog ugovora proširi svoj posjed, na račun teritorija koje su u vrijeme sklapanja ugovora bile dio Austro-Ugarske, a da su u novostvorenoj geostrateškoj raspodjeli na kraju rata bile dio novootvorene jugoslovenske države. U tom kontekstu odnos Italije prema Crnoj Gori, najbolji znalac ove problematike Dragoljub R. Živojinović s pravom prikazuje kao „iznevjereno savezništvo“. U tom kontekstu boravak italijanskog obavještajca Đovanija Baldačija na granici Crne Gore u vrijeme pripreme ustanka i njegovi kontakti sa Jovanom S. Plamencem, pokazali su se, prema istraživanjima istog autora, kao izlazak Baldačija izvan mandata koji je imao, te su njegova obećanja koja je davao u tom smislu bila bez realnog pokrića. Tačnije, Italija nije bila spremna da u predvečerje Konferencije mira u Parizu, preuzme rizik podrške crnogorskom pitanju i izazove nesporazume sa ostalim članicama velike četvorke. Na kraju, više je nego jasno da još uvijek ne postoje precizni *bilansi posljedica ustanka*. Tačnije svaka strana je „brojala“ samo „svoje žrtve“. U tom kontekstu, tvrdnje Pantelije Jovovića, inače radikala, iznijete u beogradskim novinama još 1921. godine, o 5.000 popaljenih crnogorskih domova,*

kasnije su postale opšte mjesto u literaturi, iako je više nego jasno da u ovaj broj nijesu ukalkulisane paljevine nakon tog datuma. S druge strane, cifre od 5.000 ustanika kod istraživača, ili 35.000 prema izvorima ustanika, oko 4.000 zatvaranih i likvidiranih lica, više su iskaz površne analize nego sveobuhvatnih istraživanja. Jedino ozbiljnije istraživanje ovih tema jeste ono Novaka Adžića, koji se bavio sudskim političkim procesima u Crnoj Gori 1920–1940. godine i koji je precizno ustanovio da je u više političkih sudskih procesa u ovom periodu 248 Crnogoraca osuđeno ukupno na 1.637 godina zatvora, odnosno na 5,85 godina po optuženom ili na 2.111 dana. U svakom slučaju, na osnovu brojne izvorne građe moguće je napraviti relativno preciznu statistiku žrtava na obje strane.

Ključne riječi: Božićni ustanak 1919, ustanici, crnogorska vojska, vlada u egzilu, saveznička okupacija, bjelaši, zelenaši, za pravo, čast i slobodu Crne Gore

A) O POJMOVIMA USTANAK, POBUNA, BUNA

Da značenje riječi u određivanju suštine i karaktera jednog događaja, pojave ili procesa u istoriji može biti različito motivisano, upravo potvrđuje praksa imenovanja događaja o kojem je riječ. Zbog praktikovanja različitog imenovanja ovog događaja s početka 1919. zavirio sam u rječnike i sa nemalim iznenađenjem konstatovao da riječ *ustanak* (m. r.) znači isto što i *buna pobuna*, odnosno na engleskom *uprising* (ustanak, dizanje, razvoj), *rebellion* (pobuna, ustanak, buna) ili *insurrection* (ustanak, pobuna). Dakle, više je nego sigurno da su, formalno posmatrajući raspoložive rječnike¹, riječi *buna*, *pobuna*, *ustanak* sinonimi i da u tom

¹ **buna** 1. ustanak protiv vlasti, vladajućeg poretka. 2. protivljenje, bunjenje, pobuna, bunt. Rečnik srpskoga jezika, Matica srpska, Novi Sad, 2007, str. 121;

pobuna 1. ustanak, buna; negodovanje, protest (protiv vlasti, politike i dr.) kao izraz nezadovoljstva. 2. otpor protiv nekoga, nečega, otkazivanje poslušnosti, negodovanje. 3. nered, kaos izazvan nemirima, metež, komešanje. Rečnik srpskoga jezika, Matica srpska, Novi Sad, 2007, str. 939;

ustanak 1. oružana pobuna naroda. 2. dizanje iz postelje, ustajanje. Rečnik srpskoga jezika, Matica srpska, Novi Sad, 2007, str. 1417;

pobuna 1. ustajanje protiv vlasti; ustanak. 2. iskazivanje negodovanja ili nezadovoljstva čim; protivljenje. 3. pren. (preneseno značenje) stanje nemira, zbrke, uskomešanosti, uzburkanosti. Senad Halilović, Ismail Palić, Amela Šehović: Rječnik bosanskoga jezika, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2010, str. 916;

ustanak oružana pobuna naroda. Senad Halilović, Ismail Palić, Amela Šehović: Rječnik bosanskoga jezika, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2010, str. 1398;

smislu načelno nema bojazni od „greške“ u imenovanju događaja s početka januara 1919. jednim od navedenih pojmova. Ta činjenica je du-go motivisala i autora ovih redova da u ranije objavljenim radovima, po inerciji i kao iskaz poštovanja prema nekim autorima, češće koristi sintagmu *Božićna pobuna* nego *Božićni ustanak*. Tek su mi razmišljanja akademika Mijata Šukovića² na ovu temu ukazala na potrebu preispitivanja ovoga stava, tim prije, što po značenju ovi pojmovi mogu biti sinonimi, no po sadržaju se ipak radi o različitim pojmovima. Tako se manje-više u svim relevantnim enciklopedijama upozorava da se pojam *pobuna* u „površnoj publicistici meša sa ustankom jer su slični po obliku. U stvari pod ustankom se podrazumeva akcija koja ima dublje motive i dalekosežnije ciljeve a širi obim, dok po stepenu organizovanosti pobune, osobito vojne pobune, mogu biti planirane do u detalje. Izraz ustanak se osim toga pridaje pokretu za koji imamo simpatija ili ga moralno odobravamo, dok pobunom označavamo nešto sa čim se ne slažemo (istakao boldom Š. R.). Ovo pod uticajem inkriminisanosti pobune kao akta, tj. činjenice što se u krivičnom zakonodavstvu mnogi od ovih oblika političke borbe tretiraju kao pobuna. Tako dolazi do toga da jednu istu akciju razne društvene grupe nazivaju različitim izrazima: jedni revolucijom ili ustankom, drugi pobunom“³. Ovo potenciram iz jednostavnog razloga što među istoričarima još uvijek ima onih koji različitim imenovanjem ovog događaja apriori pokušavaju odrediti njegovu vrijednost i karakter. Tako se dešava da se ime događaja ne izvodi iz njegovog sadržaja, nego

---

buna 1. oružan otpor protiv vlasti viših staleža. 2. stanje kad se tko protivi komu ili čemu. Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika, Školska knjiga, Zagreb, 2015, str. 119;

pobuna 1. ustanak protiv vlasti. 2. naglo negodovanje protiv koga ili čega, nezadovoljstvo čime ili otpor protiv koga ili čega, nemirenje, neslaganje s čim, otkazivanje poslušnosti. Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika, Školska knjiga, Zagreb, 2015, str. 1066;

ustanak oružana pobuna naroda. Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika, Školska knjiga, Zagreb, 2015, str. 1640.

² Vidi više: Akademik Mijat Šuković, O karakteru i ciljevima Božićnog ustanka, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog povodom 90-godišnjice Božićnog ustanka „Za pravo, čast i slobodu Crne Gore“, Cetinje, maj 2009, 39–51. Akademik Šuković tim povodom tvrdi, n. d., str. 41: *Kvalifikovanjem Božićnjeg ustanka kao p o b u n e oduzimaju mu se državotvorni karakter i smisao, odbrambeni cilj od agresivnog i nasilnog nametanja vlasti koja nije imala ni legitimitet ni legalitet, a njegovi ciljevi svode se na zaštitu isključivo parcijalnih „dinastičkih interesa“.*

³ Vidi više: *Politička enciklopedija*, Beograd 1975, 96, 737–738, 1111–1112.

se sadržaj pokušava odrediti imenom. Zbog svega navedenog, imenovanje ovog događaja nema samo formalni značaj, iako smo naglasili da u rječnicima riječi *ustanak*, *buna*, *pobuna* imaju isto značenje, ali ne i istovjetan sadržaj. Tako se u enciklopedijama *ustanak* definiše kao „oružana pobuna protiv nečije vlasti“. „Njeni učesnici, odnosno ustanici, podanici su te vlasti koji nastoje da na određenom području zamijene postojeću vlast vlastitom ili nečijom drugom“. U tumačenju navedenih pojmova nailazimo na različite vrste *ustanaka* (državni udar, građanski rat, revolucija) i posebno *buna* — koja se definiše kao „ustanak malog, lokalnog značaja (prostorno, vremenski, po broju učesnika)⁴. Zašto je važno ovaj događaj pravilno imenovati? Ne zbog toga da bi se „popravila“ postojeća imenovanja, koja će ostati i nakon ove analize, nego zbog toga da bi se ime događaja izvelo iz njegovog sadržaja, a ne obratno. Dakle, mislimo da imenovanje ove pojave kao *ustanka* ne znači iskazivanje „simpatije“ prema ovom pokretu niti njegovo „apriori moralno odobravanje“, kako je to naznačeno u enciklopedijama. To nije naša polazna osnova, kao što bismo mogli veoma jednostavno pokazati, da je u istoriografskom nasljeđu svako drugo imenovanje ovog događaja motivisano, ne analizom sadržaja samog događaja, već vrijednosnom ocjenom prema njemu. Zato bi se moglo utvrditi da svi oni koji žele umanjiti značaj i vrijednost ovog događaja imenuju ga *bunom* ili *pobunom*, a ne *ustankom*. I ovdje treba praviti jasnu distinkciju između nauke i ideologije. Jer smo ubijedjeni da su činjenice te koje određuju karakter događaja, a da je njihovo subjektivno bojenje uvijek pripadalo onima koji ih interpretiraju od postanka istorijske nauke do danas. Dovoljno je biti svjestan te činjenice i imati na umu da nasljeđe istorijske nauke nije puka „istina“, nego je njen ideal „težnja“ ka istini. I da istoričarima posebno ne treba vjerovati kada se zaklinju u „objektivnost i nepristrasnost“. To ne zavisi od deklarativnog opredjeljenja autora, već od provjerljivosti i utemeljenosti njegovih stavova. Takođe, u navedenom kontekstu i nije presudno značajno naknadno nacifikovati aktere događaja, odnosno tvrditi da li se radi o istom narodu ili o dva naroda. Bilo da su se Crnogorci tada osjećali „Srbima“ ili ne, mnogo je važnije znati protiv čega su i zašto podigli ustanak? I odgovoriti — kako je došlo do prvog, nažalost ne i jedinog, ideološkog raskola i sukoba u Crnoj Gori u XX vijeku.

---

⁴ Ibid.

O DATUMU PODIZANJA USTANKA?

Da je značenje Božića i Badnje večeri u crnogorskoj tradiciji već uveliko bilo poprimilo obilježje slobodarskog simbola, svjedoči i činjenica da su sljedbenici ustanka obilježavali 21. decembar kao datum ustanka i vezivali ga za Božić. Dva su bitna razloga što je baš taj datum izabran za početak ustaničke akcije. Prvi je vezan za tradiciju i to najbolje objašnjava dr Sekula Drljević, koji tim povodom tvrdi: „Crnogorci su epski narod. Poznaju svoju prošlost. Njihovo duhovno oko nikada ne ispušta iz vida djela predaka. Njihovi časovi odmora od dnevnih briga ispunjeni su razgovorima o prošlosti. Razumljivo je, da im se nametnula misao, da je Crna Gora prije preko dvjesta godina bila u sličnom položaju i da su uputstva za svoj rad tražili u postupcima svojih predaka onoga vremena. Kad su se Turci uvjerali, da ne mogu silom pokoriti složnu Crnu Goru, pokušali su korupcijom razjediniti Crnogorce. I dijelom su uspjeli. Našlo se onih, koji su prešli na islam i tim putem prihvatili tursku državnu ideju, postali „Turci“. Tako je Turska za svoju borbu protiv Crne Gore našla uporište u samoj Crnoj Gori. Crnogorci su dovedeni u položaj da se odreknu ili slobode, ili bratstva s domaćim „Turcima“ i da ih poubijaju. Odlučili su se za ovo drugo i svoju odluku su izvršili na Badnje večer. To je znamenito crnogorsko Badnje večer, kada se rodio mali crnogorski bog, to jest od korupcije i izdaje očišćena Crna Gora. Od tog vremena najveći crnogorski praznik je Badnje večer. Oko njega se okreće moralni i etički sistem crnogorske religije kao planete oko sunca. Crnogorsko pravoslavlje konačno se odvojilo od vizantijskog i postalo crnogoroslavlje, o čemu će kasnije biti govora. Pri kraju 1918. godine Crnogorci se odlučiše, da obnove djelo svojih predaka baš na isti dan. Tačno je da su ondašnji domaći „Turci“ bili preteče beogradskih janjičara. Po jedinstvu cilja, tj. želje da unište crnogorsku državnu slobodu slični su jedni drugima kao jaje jajetu. Ali, situacija Crne Gore nije bila ista u oba slučaja. Dok Turska nije imala svoju vojsku na Cetinju, Srbija ju je imala. Dok su Crnogorci bili naoružani kao i domaći „Turci“, sad su Crnogorci imali zarđale puške, sakrivene ispod pećina za vrijeme austrougarske okupacije, a janjičari dobro naoružani. Zvijezda Badnje večeri ipak je 1918. godine okupila oko Cetinja katunsko i riječko pleme, iako gotovo goloruke. Potomci velikih stvaraoca Crne Gore vjerovali su da žrtva za slobodu ne ostaje uzaludna i jurišali su na okupatora i njegove topove. Ishod borbe već unaprijed se

znao. Nakon velikih žrtava, velikog broja mrtvih i ranjenih, Crnogorci su se razbježali po planinama, a na Cetinju su nasilje i korupcija slavili svoju pobjedu...⁵ Ovdje treba napomenuti da se o datumu ustanka govori u okvirima računanja vremena po julijanskom (starom), odnosno po kalendaru koji je tada bio zvaničan i važeći. Dakle, ono što je „kraj 1918“ po julijanskom kalendaru, to je početak 1919. godine po gregorijanskom kalendaru (razlika je 13 dana u XX vijeku)⁶. Dakle, ne bi trebalo biti dileme oko toga da je odluka o podizanju ustanka donijeta 21. decembra 1918, po julijanskom, odnosno 2. januara 1919. po gregorijanskom kalendaru. Dakle, ako je to ozvaničen početak ustanka, kada bi se onda mogao odrediti njegov kraj? Ako bismo to posmatrali sa stanovišta činjenice o početnom (ne)uspjehu u ostvarivanju zacrtanih ciljeva, onda bi se ustanak mogao svesti na nekoliko dana sukoba oko Božića 1919. godine, odnosno na dan sukoba u okolini Cetinja — 24. decembar 1918. g. / 6. januar 1919. g. Međutim, više je nego jasno da je sukob oko Cetinja na Božić 1919. godine predstavljao tek inicijalnu kapislu sukoba, koji se može pratiti do marta 1929. godine, kada su likvidirani posljednji odmetnici ideologije Božićnog ustanka. Ako bismo ovako posmatrali proces razvoja ustanka i njegove pacifikacije, onda bismo ga hronološki mogli omeđiti na januar 1919. godine — mart 1929. godine, odnosno na više od deset godina. O tome šta se sve dešavalo u tom periodu svjedoči na hiljade objavljenih dokumenata, knjiga i tekstova⁷, koji više ne dozvoljavaju nikakav impresionizam, improvi-

⁵ Vidi: Dr Sekula Drljević, *Balkanski sukobi 1905–1941*, Zagreb, 1944; reprint izdanje, Zagreb, 1990, 105–112.

⁶ U kraljevini SHS donijet je Zakon o izjednačavanju starog i novog kalendara 10. januara 1919. Zakonom je stari kalendar prestao da važi 15. januara 1919, tako što se taj dan vodi kao 28. januar. Ovo računanje vremena nisu prihvatile SPC i još nekoliko pravoslavnih crkava koje su zadržale stari julijanski kalendar.

⁷ Vidi: Dimitrije Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije 1918. godine*, Titograd, 1962; Dimitrije Dimo Vujović, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb, 1989; Mijat Šuković, *Podgorička skupština 1918*, Podgorica, 1999; Jovan Četković, *Ujedinitelji Crne Gore i Srbije*, Dubrovnik, 1940; Jovan B. Bojović, *Podgorička skupština 1918*, Gornji Milanovac, 1989; Živojin Perić, *Crna Gora u jugoslovenskoj federaciji*, Podgorica, 1997²; Vojislav Vučković, *Diplomatska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* (Beograd) 2, (1959); Miomir Dašić, *Jugoslovenska misao u Crnoj Gori do stvaranja Jugoslavije*, JIČ 1–4/1989; Miomir Dašić, *O korijenima i razvoju jugoslovenske ideje u Crnoj Gori do 1918. godine*, u: *Ogledi iz istorije Crne Gore*, Podgorica, 2000; Miomir Dašić, *O jugoslovenskoj ideji u Crnoj Gori do stvaranja jugoslovenske države 1918*, u: *Zborniku Jugoslovenska*

zaciju niti publicističko pojednostavljivanje. Mnogo je pitanja koja traže odgovor i mnogo je odgovora koji bi mogli biti jednostavni ako bi se zanemarila impresivna heuristička osnova znanja o ovom događaju.

B) O KARAKTERU I TOKU USTANKA, ORGANIZACIJI I CILJEVIMA?

Analitičari se uglavnom slažu u ocjeni da je ustanak podignut s ciljem da se ponište odluke Podgoričke skupštine, povrati oduzeta državnost i Crna Gora učini aktivnim i uvažanim subjektom eventualnog ujedinjenja. Takođe je više nego jasno da je ustankom trebalo skrenuti

---

država 1918–1988, ISI, 1999; Radoslav Raspopović, *Stav Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje prema jugoslovenskom ujedinjenju*, Zbornik: Srbija 1918, Beograd, 1989; Đeneral Vešović pred sudom, Zemun, 1921; Vuk Vinaver, *O interesovanju engleske javnosti za problem Crne Gore posle Prvog svetskog rata*, Istorijski zapisi, 1 (1965); Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Zbornik dokumenata, Biblioteka Nidamentym, Bar, 1997, Podgorica, 2006²; Šerbo Rastoder, *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar, 2001; Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, I–II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2004; Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Vijesti, Podgorica, 2000; Šerbo Rastoder, *Petrovići — suton jedne dinastije, Dinastija Petrović Njegoš*, CANU, 2002, tom. II, 227–303; Dr Jozef Bajza, *Crnogorsko pitanje*, Podgorica, 2001; Giuseppe de Bajza, *La questione montenegrina*, Budapest, 1928; Gavro Perazić, *Nestanak crnogorske države u Prvom svetskom ratu sa stanovišta međunarodnog prava*, Beograd, 1988; Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Beograd, 1996; Dragoljub Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914–1925*, Studija o izneverenom savezništvu, Beograd, 1998; Dragoljub R. Živojinović, *Nevoljni saveznici 1914–1918*, Beograd, 2000; Dragoljub Živojinović, *Kraj Kraljevine Crne Gore: mirovna konferencija i posle 1918–1921*, Beograd, 2002; Mijat Šuković, *Činjenice su odlučujuće*, Stvaranje 10–12, 2000, 254–284; Zoran Lakić, *Političko mišljenje ili naučni stav, Crnogorske istorijske teme*, Podgorica, 2001; „Stvaranje“ 2000, br. 1–5, str. 220–245; Miomir Dašić, *O dilemi da li je Velika narodna skupština u Podgorici bila legalna i legitimna*, u: *Ogledi iz istorije Crne Gore*, Podgorica, 2000, 323–337; Novak Adžić, *Posljednji dani Kraljevine Crne Gore*, Cetinje, 1998; Novak Adžić, *Crnogorski heroji Savo Raspopović i Petar Zvicer*, Cetinje, 2003; Novak Adžić, *Sudbine crnogorskih patriota 1919–1941*, Podgorica, 2006; Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, Tom I, Cetinje, 2008; Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, Tom II, Cetinje, 2010; Novak Adžić, *Politička suđenja u Crnoj Gori (1920–1940)*, Cetinje, 2013; Novak Adžić, *Crnogorac bez domovine — Milo Petrović Njegoš i crnogorsko pitanje*, Cetinje, 2013; Novak Adžić, *Crnogorsko pitanje (1918–1931) — Pogledi iz inostranstva — Aleksandar Divajn, Ronald Meknil i Antonio Baldaći o Crnoj Gori*, OKF, Cetinje, 2014; Zbornik radova sa naučnog skupa održanog povodom 90-godišnjice Božićnog ustanka „Za pravo, čast i slobodu Crne Gore“, Cetinje, maj 2009.

pažnju Mirovnoj konferenciji u Parizu na sudbinu države koja se u ratu borila na strani sila Antante.

Pripreme za ustanak bile su intenzivirane poslije povratka nekih crnogorskih prvaka iz zarobljeničkih logora, koji su bili zadržani na putu za Crnu Goru (najvećim dijelom u Sarajevu) dok se ne izglasaju odluke na Podgoričkoj skupštini. Posebno su bile intenzivne na prostoru Crne Gore u granicama poslije Berlinskog kongresa, odnosno na području gdje je bila izraženija državnopravna svijest crnogorske države, mada su ustanici imali pristalica i u drugim krajevima. Procjenjuje se da je u pobuni, čiji je početak planiran za 21. decembar 1918, učestvovalo oko 4.000 slabo naoružanih ljudi. Plan pobune otkrio je 18. decembra, dakle nedjelju dana prije formalnog izbivanja sukoba (25. XII), pop Stevo Drecun, koji je o ovome obavijestio mitropolita Mitrofana Bana, a ovaj komandu srpske vojske na Cetinju i Izvršni narodni odbor.⁸ Za pripreme pobune general Milutinović znao je od 17. decembra 1918. godine, tako da za vojne i civilne vlasti ona nije bila nikakvo iznenađenje.⁹ Dvojica crnogorskih oficira dva dana uoči pobune dostavili su komandantu savezničkih trupa za Crnu Goru, francuskom generalu Venelu, zahtjeve za poništenje odluka Podgoričke skupštine, restauraciju Crne Gore kao ustavne monarhije, okupaciju Crne Gore od strane savezničkih trupa uz isključenje srpskih, dok se ne sprovedu izbori, poslije kojih će se riješiti o načinu uprave i formi budućeg ujedinjenja. Postavlja se pitanje: zašto su „zahtjevi“ dostavljeni francuskom generalu, a ne, na primjer, komandantu Jadranskih trupa generalu Milutinoviću ili novouspostavljenim civilnim organima vlasti? Pa zato što je general Venel formalno bio komandant savezničke okupacione vojske i sve trupe na prostoru Crne Gore trebalo je da budu potčinjene njegovoj komandi. Dio pobunjeničkih vođa uzdao se u pomoć Italije, čije su se trupe, kao dio savezničke vojske, nalazile u južnim djelovima Crne Gore, te je održavao kontakte sa pojedinim italijanskim agentima. Konkretna italijanska podrška uoči same pobune izostala je, mada je Italija kasnije prihvatila izbjegle protivnike bezuslovnog ujedinjenja, pomagala ih vojno i finansijski, koristeći na taj način crnogorsko

⁸ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, Bar, 1997, knj. I, dok. br. 15, 21, 22, 56.

⁹ *Ibid.*, dok. br. 56.

pitanje kao sredstvo pritiska u diplomatskim pregovorima oko mjesta u sjevernom Jadranu.

Konkretnim aktivnostima u sprečavanju i ugušivanju pobune rukovodila je Komanda Jugoslovenskih trupa na Cetinju, na čelu sa generalom Dragutinom Milutinovićem. Uoči pobune počelo je hapšenje pojedinih pobunjeničkih vođa i zelenaških prvaka. U Piperima je 20. XII uhapšen brigadir Milutin Vučinić, čime je osujećeno opkoljavanje Podgorice prema ranije usvojenom planu, bez obzira na to što su pobunjenici presjekli put Podgorica — Danilovgrad na Vranjskim njivama i što je jedan dio Martinića, sa komandirima Stevanom i Bogdanom Radovićem, zauzeo Spušku glavicu, dok je kapetan Mato Raičević zaposjeo Velje brdo kod Podgorice. U ovom kraju pokret pobunjenika privremeno je likvidiran bez oružanih sukoba, hapšenjem nekih od pobunjeničkih vođa. Ustanak u drugim djelovima Crne Gore tekao je drugačije. Već 21. XII bili su opkoljeni gradovi: Cetinje, Rijeka Crnojevića, Virpazar, dok su se oko Nikšića prikupljali ustanici. Obračun koji je presudno uticao na dalji tok ustanka dogodio se u okolini Cetinja. Štab ustanika nalazio se u Bajicama, gdje su na pregovore došli brigadir Janko Vukotić i Jovo Bećir, u želji da spriječe budući sukob i bespotrebno prolivanje krvi. Ustanici su u načelu prihvatili mirovne inicijative uz ispunjavanje postavljenih uslova. Njihovu neodlučnost i nedovoljnu organizovanost vješto su koristili bjelaši, koje su potpomogle srpske trupe stacionirane u Crnoj Gori. Već 22. XII slomljen je otpor oko Virpazara, koji je predvodio inspirator, organizator i vođa ustanka Jovan Plamenac, koji je, na poziv kralja Nikole, ubrzo napustio Crnu Goru, prebacivši se preko luke San Đovani di Medua u Italiju. Oko Nikšića su borbe otpočele 23. XII, i poslije jednodnevnog okršaja odbrana grada je, pošto su u pomoć došli bjelopavlički, grahovski i drobnjački bjelaši, uspjela da pokoleba krajnje neodlučne ustanike. Vođe ustanka, vojvode Đuro i Marko Petrović i Marko Đukanović bili su uhapšeni u svojim kućama, dok su Milisav Nikolić i komandir Đuro Jovović sa dijelom svojih prstalica odbjegli u šumu. Ustanici su iz štaba u Bajicama 22. XII uputili svoje *Zahtjeve*, koje je u ime ustaničkog odbora potpisao kapetan Krsto Popović, generalu Venelu, komandantu savezničkih trupa, koje su dobile mandat od međusavezničke komisije u Versaju da okupiraju Crnu Goru, i Izvršnom narodnom odboru, čiji je prepis dostavljen komandi Jadranskih trupa. Sjedište komande savezničke vojske

bilo je u Kotoru, a pod njenom komandom su, već smo napominjali, formalno bile sve savezničke jedinice, uključujući i srpske. Ova komanda je bila potčinjena Komandi Istočne vojske, sa sjedištem u Carigradu. U *Zahtjevima* se navodi da je skupština u Podgorici sazvana protiv ustavnih odredaba Crne Gore i volje većine crnogorskog naroda, što je bio osnovni razlog da se *digne opšti pokret i ustanak u Crnoj Gori*. Potom se navodi da se svi slažu sa idejom da Crna Gora uđe punopravna sa ostalim pokrajinama u jednu veliku jugoslovensku državu, a da o obliku vladavine odluči redovno izabrana skupština *svijeh Jugoslovena*, odnosno Konstituenta. Prethodno su zahtijevali da se kazne krivci *koji su bacili ljagu našem oružju*, što se odnosilo na intenzivnu propagandu ujedinitelja o navodnoj *izdaji Crne Gore i njenog kralja* tokom rata, te da se anuliraju odluke Podgoričke skupštine i provedu novi slobodni izbori za Crnu Goru, čiji će izaslanici privremeno predstavljati Crnu Goru izvan i unutra. Radi izvršenja navedenog, najavljen je ulazak ustaničkih trupa 23. XII u Cetinje, kada će preuzeti sva državna nadležstva. Izvršni narodni odbor, na čelu sa Markom Dakovićem, i komandant Jadranskih trupa general Milutinović, odbili su pomenute zahtjeve. Do sukoba je došlo uoči Božića, 24. XII ujutro, kada su na pokušaj ustanika da uđu u grad, bjelaši odgovorili oružanom paljbom. Istog dana na Cetinje je došao komandant savezničkih trupa, general Venel, pokušavajući da sklopi primirje među sukobljenim stranama. Postavio je i jednoj i drugoj strani uslove, po kojima je trebalo put Kotor – Cetinje osloboditi za saobraćaj, uspostaviti pokidane telefonske i telegrafske linije. Dat je rok da se navedeno ispuni do 25. XII / 7. I i da se svi oni koji su učestvovali u ustanku povrate kućama i polože oružje. Ustaničnici su se dijelom povukli svojim kućama, odbijajući da polože oružje. Dio ustanika je pobjegao u Boku kotorsku i Bar, odakle su ih Italijani prebacili u Medovu, gdje se nalazio sabirni logor za Crnogorce, a potom u Italiju, dok se dio odmetnuo u šumu. Na taj način suzbijen je ustanak na Božić 1918. godine, ali će borbe protiv protivnika bezuslovnog ujedinjenja trajati sve do 1924. odnosno sporadično do 1929. godine. U borbama oko Cetinja bilo je 79 ranjenih i poginulih (16 poginulih i 63 ranjenih) među pristalicama bezuslovnog ujedinjenja, dok je među njihovim protivnicima oko Nikšića i Cetinja poginulo 29 lica (tri oko Nikšića). Ovim događajima skrenuta je pažnja Konferenciji mira u Parizu na stanje u Crnoj Gori, što je bio jedan od ciljeva pobunjenika, ali

je i otvoren proces dugotrajne oružane konfrontacije pristalica i protivnika bezuslovnog ujedinjenja.

Ciljeve ustanka su veoma jasno definisali sami ustanici u pismu tzv. Izvršnom odboru od 22. decembra 1918. g. / 3. januar 1919. g., koje je u ime Ustaničkog odbora potpisao Krsto Z. Popović:

„Već su prošla dva dana, da se prijestonica Cetinje nalazi u opsadi od strane nekoliko hiljada ustaških četa, koje sa nestrpljenjem očekuju da čim prije uljegn u prijestonicu Cetinju, te svojim ulaskom uspostave stanje koje dostojno odgovara crnogorskom imenu i budućoj državi Jugoslaviji.

Da bi se izbjeglo prolijevanje bratske krvi, koja ako poteče istorija neće pamtiti, potpisati Ustanički odbor našao je za shodno da Izvršnom odboru uputi izražaj volje crnogorskog naroda u sljedećem:

I — Mi smo svi složni da Crna Gora uđe punoppravno sa ostalim pokrajinama u jednu Jugoslovensku državu, bez ikakvih unutrašnjih političkih granica, a oblik vladavine ostavljamo da punoppravno riješi redovno izabrana skupština svih jugoslovena — Konstituenta — čemu ćemo se srdačno pokoriti.

II — Mi tražimo da prethodno jedan narodni sud pronade krivce za sve događaje koji su bacili ljagu na naše oružje i da tek onda, čista vedra čela pristupimo velikoj jugoslovenskoj zajednici, za koju su i najstariji naši preci najvjerniji zatočnici bili.

III — Tražimo anuliranje odluka Podgoričke skupštine i nove slobodne izbore za Crnu Goru, čiji će izaslanici punovažno rješavati sve naše sadašnje domaće poslove, te privremeno predstavljati Crnu Goru iznutra i izvana.

Za izvršenje rada po ovom programu, ustaničke trupe sutra, 23. ovog mjeseca, umarširaće u prijestonicu Cetinje i radi uspostavljanja budućeg reda zaposjesti će sva nadleštva, u koju svrhu s naše strane bit će očuvan najbolji red, te sa ovim preko vas opominjemo vojsku koja se sada nalazi u Cetinje da sa svoje strane ne bi izazivala prolijevanje bratske krvi — u kojem slučaju smatrali bi se odgovornim članovi toga Odbora, a mi sa svoje strane dajemo časnu riječ da će kako život tako i imovina svakom biti zagarantovani, sem u slučaju da budemo napadnuti.“¹⁰

¹⁰ Vidi: Rastoder Šerbo, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Cetinje–Podgorica 2005², tom I, str. 123, dok. 30, Proglas

Šta se uočava ako se posmatraju programski dokumenti od početka ustanka, pa dalje? Prije svega, da se programska načela mijenjaju od početnog stanovišta „pravednog ujedinjenja, konfederacije“ do izričitog zahtjeva za „vaspostavom Crne Gore“. Istina bez „vaspostave Crne Gore“ nema bilo kakvog oblika „ujedinjenja“ u kojem bi Crna Gora bila subjekt, kao što je zaista realna činjenica da bi „samostalna Crna Gora“ mogla u bilo kojoj političkoj spekulaciji naći svoje mjesto izvan objedinjene južnoslovenske države. I ovo je bila kvadratura kruga u kojem su se našli protivnici безусловnog ujedinjenja. Dokazati novim kartografima Evrope da Crna Gora ima pravo da odlučuje o sebi, a da istovremeno ne ugrožava njene geostrateške interese vezane za stvaranje jugoslovenske države bilo je praktično nemoguće. I to je onda izvorište političkog fatalizma u kojem znate da je „pravda“ na vašoj strani, ali ne i sredstva za njeno ostvarivanje. Otuda vođa ustanka Jovan S. Plamenac kao cilj navodi sljedeće: „Naša je deviza: Vaspostava Crne Gore sa svim njenim suverenim atributima, pa sljedstveno tome i narodno samoopredjeljenje prema postojećem crnogorskom Ustavu i parlamentarnim principima“, što je u svome Dnevniku zabilježio, u suštini, vojni zapovjednik ustaničkih snaga u Božićnom ustanku, kapetan, potom, komandir Krsto Zrnov Popović.¹¹ Iz navedenih principa izvedena je glavna parola ustanika: „Za pravo, čast i slobodu Crne Gore“. To je bio poklič ustanika, oznaka na medalji skovanoj u njihovu čast (tzv. „gaetuša“) i programsko geslo pod kojim je vođena decenijska borba.

Još jedno pitanje zaslužuje detaljnu i preciznu analizu: Protiv koga je podignut ustanak? Prvo, nije sporno da je odlukom međusavezničke konferencije od 7. oktobra 1918, Crna Gora okupirana od strane svojih saveznika. Kralju Nikoli (koji se nalazi sa vladom u egzilu) povratak u Crnu Goru bio je onemogućen na izričiti zahtjev srpske vlade, koja je uspjela da ga predstavi kao remetilački faktor čije bi prisustvo u Crnoj Gori otupilo oštricu borbi u završnici rata, što je na kraju postao i stav vrhovnog komandanta savezničke vojske.¹² Suočen sa energičnim odbijanjem Francuske povodom njegovog povratka u Crnu Goru, te odsustvom podrške Italije i Engleske, kralju Nikoli je jedino preostalo

---

pobunjenika Izvršnom narodnom odboru na Cetinju, Bajice, 22. decembar 1918. godine, U ime Ustaničkog odbora, kapetan Krsto Popović.

¹¹ Dnevnik Krsta Popovića, rukopis u privatnom vlasništvu.

¹² Vidi: D. Vujović, *Ujedinjenje...* 303.

da traži garancije od saveznika. Francuska vlada mu je saopštila da će njene trupe kada uđu u Crnu Goru poštovati legalne vlasti kralja Nikole, a da će vojne vlasti koje okupiraju zemlju upravljati u ime kraljevo.¹³ Stvarno — aršini koji su važili za kralja i njegove pristalice nijesu važili i za njegove protivnike. Janko Spasojević, jedan od glavnih organizatora Podgoričke skupštine, prebačen je iz Tulona u Solun francuskom ratnom lađom u prvoj polovini oktobra 1918, a Andrija Radović, ključna ličnost ujediniteljskog pokreta i anticrnogorske propagande, takođe je francuskom ratnom lađom stigao iz Tulona u Crnu Goru, početkom decembra 1918. godine.¹⁴ U međuvremenu po odluci međusavezničke komisije u Versaju od 7. oktobra 1918, savezničke trupe (francuske, engleske, italijanske, američke) okupirale su Crnu Goru. Zanimljivo je da su srpske trupe ušle u ovaj saveznički kontigent po izričitoj i samovoljnoj odluci Francuske, jer one ni u jednoj varijanti nijesu planirane za ulazak u Crnu Goru. Formirana je i posebna komanda savezničke vojske za Crnu Goru, na čijem čelu je jedno vrijeme bio francuski general Venel, a kasnije francuski general Taon. Sjedište ove komande je bilo u Kotoru i njoj su formalno bile podređene sve jedinice, koje su se nalazile u Crnoj Gori, uključujući i srpske. Ova komanda je bila potčinjena Komandi Istočne vojske, sa sjedištem u Carigradu, na čijem čelu se nalazio francuski general Franše D'Epere. Italijanske trupe su se nalazile u Baru, Virpazaru, na Krstacu, u Kotoru i okolini i u Ulcinju, francuske u Duboviku blizu Cetinja, u Baru, Virpazaru, na putu prema Nikšiću i Zelenici, engleske u Virpazaru, a američke prema Cetinju, Podgorici, Kotoru i okolini, i prema Zelenici. Srpske trupe su bile raspoređene uglavnom u svim krajevima Crne Gore.¹⁵ Zadatak savezničkih trupa je bio da očuvaju red i mir u Crnoj Gori. Dakle, često se previda suštinska stvar. Crna Gora na kraju Prvog svjetskog rata nije bila obnovljena, nego okupirana teritorija. Ali ovoga puta od strane savezničkih vojski (francuske, engleske, američke, italijanske i srbijanske vojske). I ovdje se izvodi svjesno karikiranje činjenica. Crnu Goru nijesu okupirale samo srbijanske trupe, ali su te trupe bile dio savezničke okupacione vojske i kao takve podređene komandi savezničke vojske u Kotoru, odnosno komandi Istočne vojske, sa sjedištem u Carigradu,

¹³ Ibid., 60.

¹⁴ D. Vujović, *Ujedinjenje...* 285.

¹⁵ Ibid., 379/380.

na čijem čelu se nalazio francuski general Franše D'Epere. Zašto je ovo važno? Pa upravo zbog toga što je trebalo da okupacione trupe budu garant mira i samim tim da budu zadužene za očuvanje reda u ime crnogorskog suverena, a ustanak se podiže protiv „okupatora“ koji se u iskazu ustanika prepoznaje kao Srbija. Odnosno, ono zbog čega su ustanici digli ustanak je prepoznavano isključivo kao djelo Srbije: „Na dan 21. decembra 1918. objavljen ustanak naroda Crne Gore protivnika okupatorske vojske, odnosno Izvršnog odbora Velike narodne skupštine, sa zahtjevom da se od njih oduzme sva uprava u zemlji; uspostavi stara na dotadašnjim zakonima i ustavom. Ustaničke trupe su pokušale na Badnji dan (24 decembra / 6 januara ući na Cetinje, kojim je tada komandovao srbijanski officer Milutinović i uzmu upravu u svoje ruke ali ih je dočekaio plotun omladinskih grupa...“, tvrdi jedan od autora pobornika ustanika, desetak godina nakon ovih događaja.¹⁶ Uslovi koje su ustanici dostavljali posadama u opsjednutim gradovima uglavnom su se svodili na to da „srbijanske trupe“ napuste Crnu Goru. Tako su ustanici oko Rijeke dostavili tamošnjoj „mjesnoj komandi“ sljedeći ultimatum sa lokacije Šinđon, 21. decembra 1918: „Izvjestavamo vas da ovdje okupljeni narod zahtijeva sljedeće: Da se srbijanske trupe koje se u Rijeci nalaze da iste odmah uklone, a tako i svi oni koji žele sa njima oditi. Pri izlasku da su trupe slobodne sa sobom i oružje iznijeti. Odgovor na gornje narod zahtijeva do 11 sati prije podne. Šinđon 21. XII 1918“¹⁷. Zahtjev o odlasku srbijanskih trupa iz Crne Gore bio je nerealan i izraz nerazumijevanja suštine. Naime, srpske trupe su bile dio savezničkih okupacionih trupa, podređenih savezničkoj komandi u Kotoru. Formalno, kako su ih Francuzi prećutno „uveli“ u Crnu Goru, mimo prvobitnih dogovora, tako bi njihovo napuštanje ovih prostora trebalo da naredi saveznička komanda. Da je to bilo daleko od realnog, potvrđuje dopis Vrhovne komande Srbije, koja dostavlja komandantu Jadranskih trupa naređenje sljedeće sadržine: „...Komanda đenerala Venela prostire se na sve trupe u Crnoj Gori i Kotoru bez obzira na njihovu jačinu. **Kako je ta komanda obrazovana radi zaštite naših interesa i odbrane od italijanske akcije** (istakao boldom Š. R.). to ne treba

¹⁶ Vidi: S. M. Štedimlija, *Gorštačka krv, Crna Gora 1918–1928*, Beograd, 1928.

¹⁷ Vidi: J. Četković, *Ujedinitelji...* 352.

stvarati nikakvih teškoća đeneralu Venelu niti činiti kakvo pitanje da li naših trupa ima više ili manje no što je predviđeno.¹⁸

Reduciranje ciljeva ustanika na prosto „za“ i „protiv“ kralja Nikole, odnosno na „dinastičko pitanje“ relativizira brojna dokumentacija i sačuvani proglašeni ustanika. Jedan od takvih je objavio historičar Jagoš Jovanović još 1963. godine: „Borci za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru ne bore se da bi povratili na prijesto dinastiju Petrović Njegoš, nego traže pravo da narod sam odluči kakav oblik vlasti želi da stvori... Nikada nećemo priznati odluku Podgoričke skupštine donesenu od jedne šačice ljudi bez korijena u narodu, nego ćemo se uporno boriti da Crnogorci sami odluče pod kojim uslovima hoće da private ujedinjenje“.¹⁹ Jednostavno, svođenje čitavog pitanja na „dinastičko“ jeste izraz potrebe bjelaša da satanizacijom crnogorske dinastije čitavo pitanje svedu na uskodinastički interes, dok su „zelenasi“ bili primorani da nekritički glorifikuju dinastiju kako bi odbranili „pravo“ Crne Gore. Činjenica je da je ovakvo shvatanje motivisalo ujedinitelje da pokušaju „otkupiti“ priznanje od strane dinastije. Tako je početkom decembra 1920. godine vlada donijela odluku da se kralju Nikoli izdaje na ime godišnje apanaže ona ista suma od 300.000 koju je primao u Crnoj Gori, s tom razlikom što bi se sada primala u francima. Ta odluka je od strane procrnogorskih krugova okvalifikovana kao „drska i kukavička“ i kao odluka usmjerena obmanjivanju svjetskog javnog mnjenja — kako bi se pokazalo *da je crnogorsko pitanje svršeno, da je ono dinastičko pitanje, a ne čisto naroda kao što je to u stvari...* Vlada Srbije, kako su ovi krugovi nazivali tadašnju jugoslovensku vlast, prema njihovom mišljenju *htjela je ovim ubiti svaku nadu kod crnogorskog naroda da će Crna Gora ikad uskrsnuti i time slomiti njegov otpor, koji je svakog dana sve silniji*. „Navodeći da je kralj odbio tu ponudu i da se tim povodom šire neistine, ponavlja se odlučnost kralja i vlade da neće popustiti nikad, ni pred najvećim žrtvama u borbi za čast, pravo i DOBRO, dobre nam Crne Gore.“²⁰ Slično piše i Jožef Bajza, navodeći da je poslije

¹⁸ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, tom I, str. 223, dok. br. 130.

¹⁹ Vidi više: Jagoš Jovanović, *Orao na Janiku*, Beograd, 1963, str. 106.

²⁰ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. III, dok. br. 1354, str. 1656; Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu I–II*, Podgorica, 2004, 152–153.

Rapala Italija napravila odlučan i radikaln zaokret u crnogorskoj stvari, te da je potom kralju Nikoli ponuđena apanaža od 300.000 franaka godišnje *ako bi priznao aneksiju Crne Gore od strane Srbije. Kralj Nikola je s prezirom odbio takvu ponudu.*²¹ Ali su kasnije, njegovi sinovi „izdali“ svoga oca i za razliku od kćerki (posebno Ksenije) pristali na apanažu koja je obesmišljavala ciljeve njihovog oca.²² U svakom slučaju, činjenica da je ustanak propao u ključnoj fazi realizacije početnog plana (po kojem je bilo planirano da se opkole Cetinje (snage pod komandom komandira Krsta Zrnova Popovića), Rijeka Crnojevića (snage pod komandom komandira Đura Šoća), Virpazar (snage pod komandom ministra Jovana S. Plamenca), dok je oko Podgorice i okoline trebalo okupiti Pipere, Lješkopljce i Bjelopavliće, ukupno oko 500 boraca kojima je trebalo da komanduje general Milutin Vučinić, oko Nikšića trebalo je mobilisati preko 1.000 ustanika pod komandom braće vojvode Boža i Đura Petrovića, a na prostoru Rovaca bilo je oko 400 ustanika pod komandom kapetana Ivana Bulatovića) bitno je opredijelila njegov dalji tok. Prema procjenama oko 5.000 ustanika bilo je spremno da po potrebi stupi u borbu i uzme vlast u navedenim sredinama. *Međutim, suštinske činjenice, koje su presudile da se skoro ništa ili malo toga odvija po planu jesu sljedeće. Prvo, priprema ustanka je bila poznata pristalicama ujedinjenja, još sedam dana prije početka akcije. Naime, pop Stevo Drecun je, ponovimo, još 18. decembra obavijestio Mitrofana Bana, a ovaj generala Dragutina Milutinovića, komandanta Jadranskih trupa da se priprema ustanak.*²³ *To je bilo presudno da ustanici nijesu uspjeli da iznenade protivnike. Naprotiv, oni su konsolidovali, mobilizacijom dobrovoljaca i teškog oružja ojačali svoju odbranu i preventivno pohapsili dio vođa ustanka i onih za koje su mislili da su im nelojalni. Tako se 125 najuglednijih Crnogoraca prije*

²¹ Giuseppe de Bajza, *La questione Montenegrina*, Budapest, 1928. Jožef Bajza, *Crnogorsko pitanje* (priredili Branislav Kovačević i Marijan Miljić), Podgorica, 2001, 50. Bajza se u ovom slučaju poziva na pisanje zagrebačke štampe.

²² Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu I–II*, Podgorica, 2004, 152–153.

²³ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar 1997, knj. I, str. 112, dok. br. 15. Pop Stevo Drecun obavještava Mitrofana Bana: „Glavni vođe pokreta su: Jovan Plamenac, vojvoda Đuro Petrović i Milutin Vučinić. Većina naroda izgleda je nezadovoljna sa odlukom Podgoričke skupštine, a za to što je Crna Gora pripojena Srbiji, a nije kao zasebna zajednica ušla u jugoslovensku zajednicu.“

*ustanka našlo u zatvoru Jusovača, među njima i vojvode Božo, Đuro i Marko Petrović, te ministri Savo Vuletić, Risto Popović, Marko Đukanović, te brojni drugi oficiri, sveštenici, predsjednici opština, učitelji, sudije, profesori i kmetovi.*²⁴ Svi su oni optuženi za učešće u „pobuni“, iako je najveći broj njih uhapšen prije izbijanja ustanka.²⁵ To je u konačnom značilo da je „ustanak obezglavljen“, da je uklonjena opasnost iznenađenja i kasnije će se pokazati da će to biti odlučujući trenutak za sudbinu čitavog ustanka. Neuspješni napad na Nikšić 23. decembra oko 15,30 h osujećen je, dok je brat generala Milutina Vučinića pokušao manevar oko Podgorice, ali su ustanici bili primorani na predaju. To je omogućilo ujediniteljima da priteknu u pomoć svojim istomišljenicima oko Cetinja i Rijeke, koji su bili najugroženiji. Brigadir Niko Pejanović je iz Dobrskog sela uspio da oslobodi Rijeku i dođe u pomoć Cetinju²⁶. Tako je bio osujećen plan vezan za Nikšić i Podgoricu, dok su se za osujećivanje napada na Cetinje, pored ovih trupa, angažovali raspoloživa vojska i dobrovoljci. Svi okolni visovi su 21. decembra 1918. bili „posednuti manjim grupama pobunjenika. Neke od tih grupa su bile na samoj ivici varoši u dodiru sa osmatračkim grupama“, stoji u vojnim izvještajima²⁷. U tim izvještajima komandant Jadranskih trupa general Dragutin Milutinović navodi i sljedeće: „Kada sam 17 decembra dobio prve vesti o tome (ustanku Š. R.) da se u Crnoj Gori sprema oružani pokret protiv ujedinjenja sa Srbijom, pozvao sam k sebi ljude, koji su označavani kao vođe, i u razgovoru koji sam vodio u mom štabu 18. decembra 1918, sa g. Ristom Popovićem²⁸

²⁴ Spisak svih 125 zatvorenih lica objavljen je: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, str. 226–229, dok. br. 133.

²⁵ Ibid.

²⁶ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, str. 148–149, dok. br. 56.

²⁷ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, str. 145–155, dok. br. 56.

²⁸ Risto Popović (1871–1924) rodio se na Cetinju, gdje je završio osnovnu i srednju školu, a pravni fakultet u Beogradu. Bio je ministar pravde, sudija cet. okr. suda, predsjednik Velikog suda, ministar finansija, ministar unutrašnjih poslova. Jedno vrijeme bio je opozicija režimu. Poslije austrougarske okupacije Crne Gore interniran je prvo u Mađarsku, a nakon toga u Austriju. Po ujedinjenju penzionisan je kao ministar, a na izborima 1923. izabran je za poslanika na listi Crnogorske stranke. Umro je u Beču 1924. godine.

— jednim od Jabučana — biv. ministrom i g. Petrom Lomparom, komandiro, dobio sam utisak, da je komplot potpuno organizovan i da je njegovo izvršenje pitanje najkraćeg vremena. Taj utisak se pretvorio u uverenje, da su sva moja naprezanja u toku 18. i 19. decembra da dođem u ličan dodir sa g. Jovanom Plamencem, takođe biv. ministrom i g. Jov. Popovićem, biv. dipl. činovnikom, koji su takođe označavani kao vođe ovog oružanog pokreta, ostala uzaludna.²⁹ Sva osumnjičena lica su stavljena pod strogi policijski nadzor a preduzete su mjere za „bezbednost Cetinja“. *Iz Kotora je 19. i 20. decembra prebačeno oružje kojim su naoružani dobrovoljci, kojih je bilo oko 300, dok je djelovima 2. jugoslovenskog puka u ukupnoj jačini od oko 250 boraca naređena pripravnost. Dvije zaplijenjene brdske haubice, koje sam ranije privukao iz Skadra, pripremio sam za dejstvo, referiše general Milutinović, koji istovremeno obavještava da je Izvršni narodni odbor (privremena vlada Podgoričke skupštine) — nezavisno od mene — mobilisao „cetinjsku omladinu“ — jedno silno udruženje mladih ljudi — i raspisao saziv dobrovoljačkih trupa iz svih krajeva Crne Gore.³⁰ Štab ustanika se nalazio u Bajicama i njemu su od strane Izvršnog narodnog odbora upućeni brigadiri Jovan Bećir i Milutin Vukotić, kao i neka „građanska uticajna lica“, kako tvrdi u detaljnom izvještaju general Dragutin Milutinović. Delegacija se istog dana vratila sa izvještajem da su „pobunjenici nepomirljivi i da su rešeni na borbu, ako se njihovi zahtevi ne ispune.“ Divizijar Janko Vukotić se sa svojih 30 vojnika stavio na raspoloženje komandi Jadranskih trupa, a on sam je po sporazumu sa INO otišao u štab ustanika, u pratnji jednog oficira koji se odmah vratio sa obavještenjem da su ustanici zadržali divizijara Vukotića, „preteći javno, da će ga ubiti“. S druge strane, Jovan Plamenac je sa Cetinja došao u Crmnicu i u selu Godinje pokušao da organizuje ustanak, ali je bio osujećen od strane ujedinitelja i Jagoša Draškovića, komandanta mjesta u Virpazaru. To je bi razlog da Jovan Plamenac napusti područje Crne Gore. U vrijeme najžešćeg sukoba oko Cetinja, Jovan Plamenac se sa svojih 50 saboraca nalazio u Čurilu kod Taraboša, odatle prešao u Meduu, da bi potom otišao i pridružio se kralju i vladi u egzilu. *Oklijevanje ustanika, koji su po nekim izvorima „pokušavali da izbjegnu prolivanje**

²⁹ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, str. 145–155, dok. br. 56.

³⁰ *Ibid.*, str. 148.

bratske krvi“, dalo je dovoljno prostora drugoj strani da se konsoliduje, organizuje i spremno dočeka svaku ustaničku akciju. Noću između 23/24. decembra ustanici su se od strane Kotora spustili na samu ivicu Cetinja sa istoka i zapada. Ujutro 24. decembra došlo je do sukoba ustanika sa dobrovoljačkim četama i djelovima 2. jugoslovenskog puka koji su bili naoružani mitraljezima i haubicama. Prodor ustanika je bio zaustavljen, a borba je nastavljena čitav dan. Dobrovoljci iz Nikšića toga dana uhapsili su jednog od vođa ustanika — Marka Đukanovića, biv. predsjednika Državnog savjeta i nastavili „čišćenje“ terena od ustanika. U podne 24. decembra na Cetinje je stigao komandant savezničke vojske, francuski general Venel, koji je prethodno u Bajicama saslušao zahtjeve ustanika; pošto je došao sa svojom četom na Cetinje, preuzeo je na sebe ulogu da rastjera i razoruža ustanike i propisao je uslove pod kojima će to da urade. Istovremeno je na put za Cetinje bila upućena jedna američka četa, dok je italijansku četvu general Venel odvratio od puta i naredio joj da ostane na Krstacu. Naišavši na izuzetno snažan i organizovan otpor, veliki broj ustanika, prema vojnim izvorima njih oko 300, tokom 24/25. decembra „predao se bez ikakvih uslova“³¹. Time je bila okončana prva etapa sukoba, ali je stanje bilo daleko od mirnog. Uostalom, sam general Milutinović stanje u Crnoj Gori prikazuje višim komandama sljedećim iskazom:

1. *Nezadovoljstvo sa Srbijom — opšte, jer su razočarane sve nade: i političke i ekonomske.*

2. *Izvršni narodni odbor pogrešno shvata situaciju i ne pokazuje dovoljno takta za upravu ovom pokrajinom. Zbog toga nema ni autoriteta ni vlast, koje on predstavlja, imaju takav značaj. On nema ni sredstva za administrativnu radnju ni sposobnosti da zavede i organizuje red. Protiv njega ustaju čak i ogorčeni protivnici starog režima.*

Zbog svega navedenog, prvi čovjek vojne sile novostvorene države u Crnoj Gori smatrao je kao „bezuslovno potrebno“ da se:

1. *administrativne, sudske i vojne vlasti najhitnije saobraze sličnim vlastima u ostalom delu Srbije i da se izbor činovnika emancipuje od uticaja ma kog Crnogorca, jer partijski, lokalni plemenski i lični obzir u Crnoj Gori ometaju svaki rad.*

³¹ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, str. 154–155, dok. br. 56.

2. *Da se najhitnije izradi budžet za finansiranje u ovim krajevima i da se obezbedi: uredno izdavanje plate činovnicima, dovoz robe na crnogorska tržišta, i pomoć narodu u hrani i odelu.*

3. *Da se bar aktivni crnogorski oficiri odmah upotrebe na službu, po srpskim komandama van Crne Gore, jer ovde i oficiri vode partijsku politiku.*

Ako se ovo najhitnije ne uradi i ako se ostavi ovaj dosadanji provizorijum, koji ne zadovoljava apsolutno nikoga, ideja o ujedinjenju sa Srbijom doći će nesumnjivo u pitanje, tvrdi na kraju detaljnog izvještaja Dragutin Milutinović, unuk Sime Milutinovića Sarajlije.³²

Da su se ova upozorenja shvatala ozbiljno, svjedoči i činjenica da je komanda Zetske divizijske oblasti dostavljala redovne „dnevne izvještaje“ sa ovog područja, koji nesumnjivo svjedoče da je vojska još dugo na ovim prostorima korišćena za „smirivanje stanja“. Izgleda da je Jovan Četković, jedan od prvaka ujedinitelja, bio u pravu kada je ustvrdio da je: „odbranom Cetinja bila spašena sva Crna Gora, bilo je spašeno ujedinjenje. Pokret pobunjenika je malaksao. Razbijeni oni su se sad, jednim dijelom, skrivali po šumama, a drugim dijelom sa nekim vođama koji nijesu bili pohvatani, prebjegli su u Italiju“.³³ Dakle, i sam Četković koji je bio učesnik, svjedok i hroničar ovih događaja tvrdi da je „Pokret pobunjenika malaksao“, dakle nije bio likvidiran i ugušen, što će pokazati slijed sljedećih događanja.

Organizovane vojne akcije protiv protivnika bezuslovnog ujedinjenja vođene su u Rovcima od oktobra 1919. sa prekidima do oktobra 1921, da bi posljednji odmetnici sa ovog područja (braća Radoš i Drago Bulatović) bili likvidirani u martu 1929. godine. U decembru 1919. ugušena je pobuna u Kućima koju su predvodili major Vojin Lazović, Krsto Ivanović, Vaso Čejović i Spaso Pavićević. Borbe u Katunskoj nahiji bile su stalne i trajale su do početka 1924. godine. Najveća organizovana vojna akcija protiv ustanika vođena je u decembru 1919. i januaru i februaru 1920. Tada je Zetska divizijska oblast (koja je pokrivala Crnu Goru) bila podijeljena na 14 manjih oblasti, operativnih zona, iz kojih je istovremeno počelo gonjenje odmetnika, interniranje i hapšenje članova njihovih porodica, jataka i svih onih koji su posredno ili

³² Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, str. 155, dok. br. 56.

³³ Vidi: Jovan Četković, *n. d.*, str. 395.

neposredno pomagali ustanički pokret. U ovoj akciji uhapšene su pobunjeničke vođe: Ibro Bulatović — iz kolašinskog kraja, Ilija Damjanović, Mato Todorović, Kosta Radović, Ilija Kecojević, Nikola Perović, Luka Popović — iz nikšićkog kraja, Đuro Kapa koji se predao sa 12 saboraca, Simo i Filip Krivokapić i odmetničke vođe iz Cuca predali su se sa 60 saboraca. Ukupno u ovoj akciji ubijena su 22 odmetnika, uhvaćeno je i natjerano na predaju 599 lica, kao i 138 vojnika koji su izbjegli iz nikšićkog bataljona, odnosno ukupno 757 lica.

Shvativši da su svi napori prema internacionalizaciji crnogorskog pitanja ostali bez značajnijeg odjeka, crnogorska emigracija je sredinom 1919. godine počela pripreme za upad u Crnu Goru, odnosno proizvodnju događaja koji bi ponovo i snažnije skrenuli pažnju Konferenciji mira na ono što se događa u Crnoj Gori. Tim prije što su britanska i francuska vlada priznale KSHS početkom juna 1919, dok su SAD to uradile u februaru iste godine, što je Crnu Goru dodatno udaljavalo od povoljnog rješenja. *To što su velike sile još priznavale Crnu Goru, odnosno nejsku vladu, i držale svoje poslanike pri crnogorskom dvoru, što nijesu formalno priznavale odluke Podgoričke skupštine, dodatno je pothranjivalo iluziju crnogorske emigracije da je moguće sve vratiti na stanje od prije Podgoričke skupštine.* Krajem jula 1919. godine u Rim su iz Pariza doputovali Jovan Plamenac i njegov sekretar Savo Petrović. Jugoslovenski poslanik Antonijević obavještavao je da među crnogorskom emigracijom u Italiji *vlada živo komešanje* i da je počelo prebacivanje Crnogoraca, kao i italijanskih arditata koji se koncentrišu u Draču. *Glavna snaga biće u Baru, a manji delovi u San Đovani di Medua.*³⁴ Prema istom izvoru, Plamenac je uvjeravo Crnogorce u Italiji da će *Crnogorski kralj i vlada crnogorska najviše za dve tri nedelje biti u Crnoj Gori.*³⁵ *I zaista, poslije kratkotrajnih priprema u julu 1919. godine, Krsto Popović, načelnik štaba vojske u Gaeti, sa još 120 Crnogoraca (po obavještajnim izvorima) krenuo je u Crnu Goru s namjerom da podigne opšti ustanak; ova grupacija se sa italijanskih lađa iskrcala u Crnu Goru noću između 18. i 19. jula (između Bara i Ulcinja).*

³⁴ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, Bar, 1997, knj. I, dok. br. 406, str. 532.

³⁵ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, Bar, 1997, knj. I, dok. br. 426, str. 549; dok. br. 427, str. 549–550.

Prema tim izvorima, iskrcalo se 17 oficira i 103 naoružana vojnika,³⁶ dok je, prema izvorima crnogorske emigracije, tada u Crnu Goru upalo 69 crnogorskih oficira: komandiri — Petar Lekić, Marko Vučeraković, Krsto Popović, Pero Vuković, Savo Čelebić, Đuro Kapa, Mato Todorović, kapetani — Milo Lekić, Andrija Dragutinović, Niko Kaščelan, Todor Borožan, Dušan Vuković, Krsto Ivanović, Božo Bećir, poručnici — Jovan Nikolić i Vaso Marković, potporučnici — Mašan Borožan, Petar Lekić, Petar Nikolić, Marko Popović, Majo Vujović, Boško Vujović, Ilija Raičević, Mladen Gluhović, Ilija Konjik, Jovo Kojić, Marko Đ. Popović, Đoko Tomanović, Milovan Kalezić, Niko P. Martinović, Živko Đurović, Todor Grgur, Ilija Đukić, Milo Đukić, Butor Batrićević, Petar Batrićević, Đuro Popović, Nikola Knežević, Simo Lažetić, Četko Jovanović, Ilija Vuković, Savo Pejović, Stevan Radonjić, Boško Vučinić, Đordije Božarić, Filip Vrbica, Milo Šikmanović, Mašo Borilović, Pero Ivanović, Ferid Abazović, Radovan Turčinović, Petar Perišić, Andrija Pejović, Andrija Popivoda, Krsto Vuković, Đuza Vukmanović, Radisav Nikezić, Niko Niković, Mićo Niković, Stevo Dabanović, Nikola Crnojević, Janko Jovanović, Savo Marković, Jovan Zlatičanin, Ilija Leković, Đoko Račić, Milan Orović, Savo Pavlović i barjaktar — Savo Martinović.³⁷ Od navedenih, Boško Vujović i Dušan Vuković odmah su se vratili u Italiju, dok će ostali duže vrijeme komitovati po Crnoj Gori. Prema izvještaju jugoslovenskog poslanika iz Rima, ova grupa je u Brindiziju bila obučena u italijanske uniforme, prevezena ratnim brodom i iskrkana između Ulcinja i Bojane — *odatile su se rasturili po plemenima i svaki je otišao u svoj kraj*. Jedna grupa se sukobila sa *srpskom vojskom u Crmnici, gde ih je poginulo šest, jedan oficir zarobljen, a trideset pobjeglo u Sanđovani di Medua, odakle ih Talijani ponovo prebacili u Italiju u logor Formio*.³⁸ *Ekspedicija je bila traljavo i dosta nevješto pripremljena. Ne samo što su informacije o namjerama crnogorske emigracije curile sa*

³⁶ Vidi: Ibid., dok. br. 355, str. 477; dok. br. 375, str. 497; dok. br. 376, str. 497–498; dok. br. 378, str. 501–502; dok. br. 391, str. 514–515; dok. br. 398, str. 521; Jedan od učesnika u ovoj misiji Marko Vučeraković, navodi da ih je bilo 17 oficira i 103 vojnika, da su 13. jula 1920. u 6 sati ujutro krenuli iz Gaete i da se 25. jula sastao sa Krstom Popovićem na Sutormanu. Oficiri su imali svoje operativne zone u kojima će djelovati na podizanju ustanka. Vidi: *Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića*, Cetinje, 2014, 91–112.

³⁷ Ibid., dok. br. 949, str. 1146–1147.

³⁸ Ibid., knj. II, dok. br. 540, str. 676.

*svih strana, te nijedna akcija nije mogla biti izvedena u tajnosti, već su pogrešne procjene o situaciji u Crnoj Gori, vjerovatno uslovljene i izvještajima stranih misija, u kojima je naglašavano veliko nezadovoljstvo naroda, kao i alarmantnim iskazima izbjeglica kod emigracije, stvorile utisak da će im se većina naroda pridružiti. S druge strane, neki od učesnika ove ekspedicije (Marko Vučeraković) koji je detaljno opisao ovu epizodu ustanka, kritički se određuje i prema svojim saborcima i implicite sugerise da je ovo bila akcija iza koje je stajao Milo Vujović a da Plamenac u nju nije bio detaljno upućen.*³⁹ Pri tome se apstrahovala činjenica da je narod (posebno protivnici bezuslovnog ujedinjenja) bio razoružan, go i gladan, i da se u Crnoj Gori nije uspjela razviti logistička mreža među pristalicama. Tako se desilo da protivnici ujedinjenja nijesu ni znali za dolazak Krsta Popovića i drugova, dok su pristalice, organizovane u paravojne formacije, tzv. omladinske čete, i vojska već uveliko izvršili mjere predostrožnosti u slučaju upada. Rovito stanje u Crnoj Gori, u kojoj je (na području Zetske divizijske oblasti) početkom avgusta 1919. godine, prema jugoslovenskim vojnim izvorima, bilo 2.278 odmetnika⁴⁰ i gdje su se stalno vodile borbe sa njima, davalo je osnova za razne spekulacije. Uz to, obavještajni izvori ukazivali su na pokušaje povezivanja nezadovoljnih Crnogoraca sa Albancima i Hrvatima, uz logističku podršku Italijana.⁴¹

Značajni rezultati u likvidaciji odmetnika postignuti su i krajem 1923. kada su likvidirane ustaničke grupe Sava Raspopovića i Muja Bašovića i krajem marta 1924. kada je ubijeno 10, a zarobljeno 13 odmetnika. Ne treba zaboraviti da su u tada zakrvljenoj i popaljenoj Crnoj Gori stotine ljudi čamile u zatvorima i da je manji dio njih amnestiran

³⁹ Vidi: *Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića*, Cetinje, 2014, 91–112.

⁴⁰ Ibid., knj. I, dok. br. 466, str. 590. Prema ovom izvoru na području Zetske divizijske oblasti bilo je u cetinjskom okrugu 148, barskom 200, podgoričkom 80, nikšićkom 180, kolašinskom 30, beranskom 10, andrijevičkom 1.597, bjelopoljskom 25 i pljevaljskom 8 odmetnika.

⁴¹ Ibid., dok. br. 479, str. 601. Prema izvještajima Marka Mijatovića akcija Crnogoraca i Arnauta počela bi jednovremeno iz Peći, Đakovice, Prizrena i Mitrovice. Na čelu Arnauta su Asan-beg Prištinac, Ahmet-bej Marto, beg iz Gnjlana, Mahmut Begović iz Peći i Đelesh beg iz Kastrata. Po instrukcijama Jovana Plamenca u Sarajevo je otputovao Milan Kovačević. Hercegovac Veselin Sekulić počeo je istu akciju u Hercegovini, dok Radićeve pristalice treba da dođu u Švajcarsku i Italiju radi dogovora sa crnogorskim agentima o zajedničkoj akciji. Na Cetinju u tom smislu radi serdar Škrnjo Kusovac...

ukazom kralja Aleksandra 1925. godine. Stotinama je suđeno, a mnogi su osuđeni na višegodišnje kazne, poput 59 odmetnika koji su osuđeni na kazne zatvora između 10 i 20 godina.⁴²

O KOMANDI USTANKA

Jedno od zanimljivih pitanja vezanih za Božićni ustanak jeste — ko je bio stvarni vođa ustanka? Kada se analiziraju izvori „bjelaša“, posebno prvih godina nakon ustanka, onda oni kao vođu označavaju samo Jovana S. Plamenca. S druge strane, znalci ovoga problema, a posebno oni koji su ostvarili uvid u raspoložive izvore, poput Novaka Adžića, tvrde da je **Jovan Plamenac bio politički vođa ustanka, a Krsto Popović vojni vođa ustanka**⁴³. No, kako je ovakva podjela neuobičajna za slične pokrete, to se nužno postavlja pitanje — ako je to tačno, ko ih je izabrao na te funkcije i jesu li ustanici imali jedinstvenu komandu? Zbog toga sam skloniji tumačenju po kojem je **Jovan Plamenac mnogo ranije od strane kralja Nikole bio** postavljen za prvog predstavnika vlasti u Crnoj Gori i da je iz te činjenice crpio kapacitet prvog i neprikosnovenog vođe, više nego što je takav legitimitet imao od ustanika u Crnoj Gori. Naime, 5. novembra 1918. godine, dakle prije održavanja Podgoričke skupštine, crnogorski konzul iz Rima Veljko Ramadanović⁴⁴ proslijedio je Jovanu Plamencu vijest po kojoj je ovaj imenovan **za vrhovnog zapovjednika cjelokupne vojne i civilne vlasti Kraljevine Crne Gore**. Pošto se radi o do sada nepoznatom dokumentu, citiraćemo njegove najvažnije djelove: *...Čast mi je po Najvišem nalogu hitno izvijestiti Vašu Preuzvišenost, da se je Njegovo Veličanstvo Kralj Gospodar blagoizvolio pridružiti odluci volje naroda Crne Gore i sa svoje strane potvrditi Vašu Preuzvišenost za Vrhovnog zapovjednika cjelokupne Vojne i Civilne vlasti Kraljevine Crne Gore. U isto vrijeme čast mi je po Najvišem Nalogu ovim putem izvijestiti Vašu preuzvišenost, da je*

⁴² Vidi više: Novak Adžić, *Politička suđenja u Crnoj Gori 1920–1940*, Cetinje, 2012.

⁴³ Vidi: Đeneral Krsto Zrnov Popović, *Ličnost, djelo, vrijeme*, Zbornik radova sa naučnog skupa. Cetinje, 2011, str. 86.

⁴⁴ Sumnju u autentičnost ovog dokumenta, pored ostalog, unosi i činjenica da se na njemu Veljko Ramadanović potpisao kao generalni konzul, iako je na mjesto generalnog konzula postavljen ukazom o postavljanju 24. decembra (6. januara). Do tada je bio vicekonzul. Vidi: *Glas Crnogorca*, br. 63, 14. januar 1919.

*Njegovo Veličanstvo Kralj Gospodar blagoizvolio postaviti Vašu Preuzvišenost i za Ministra Predsjednika, Ministra inostranih djela i za zastupnika Ministra Unutrašnjih Djela.*⁴⁵ Ove navode potvrđuje i jedan od Plamenčevih bliskih saboraca, Marko Vučeraković⁴⁶, koji tvrdi da je 20. decembra, poslije podne dobio pismeno naređenje sa kojim se pozivam sa Krnjičanima na ustanak i polazak za Virpazar, te da su sutradan (21. decembra) stigli pod Godinje „đe smo našli ministra Plamenca sa nekoliko Crmničana“. Tvrdeći da su odatle krenuli na Virpazar i došli do Besca i da ih je bilo svega „50 tak ljudi, većinom oficira i činovnika“ i da su bili okruženi znatno jačim snagama koje su bile ranije obaviještene o njihovim namjerama i da su se samim tim morali povući, te da su 29. decembra stigli u mjesto San Đovani di Medua. Vučeraković svjedoči i sljedeće „Kao što se iz gore navedenog vidi, naš ustanak u crmničko-primorskoj oblasti, bio je sasvim slab i bez ikakvih uspjeha, on je morao takav biti čim smo nas 50. većinom starih ljudi i podpuno razoružanih, imali pred sobom, osim srbijanske vojske i žandarmerije,

⁴⁵ BIIP, f. 176, Građa Jovana Plamenca, Veljko Ramadanović — Jovanu S. Plamencu, Rim, 5. novembra 1918.

⁴⁶ Marko Vučeraković (Krnjice, Crmnica, 1880 — Lijež, Belgija, 1931) bio je komita i brigadir crnogorske vojske u emigraciji. Učesnik je Balkanskog i Prvog svjetskog rata. Istakao se u ustanku 1919. kao protivnik bezuslovnog ujedinjenja Crne Gore i Srbije. Poslije sloma Božićnog ustanka odlazi u Italiju. Nakon što je izbjegao u San Đovani di Meduu (28. decembra 1918) pa do smrti Marko Vučeraković je bio jedan od najaktivnijih boraca crnogorske emigracije. Više puta je upadao u Crnu Goru i komitovao. Jula 1919. s grupom oficira upada u Crnu Goru s namjerom o podizanju opšteg ustanka. Potpisnik je brojnih proglašavanja ustaničkih vođa, slovio je za neustrašivog i hrabrog borca. Juna 1919. spaljena mu je kuća u Krnjicama i ubijen brat Blažo. Jedan od najpoznatijih komitskih vođa uglavnom je operisao na crnogorsko-albanskoj granici, te na području Medove i Skadra, odakle je organizovao, kontrolisao i koordinirao akcije emigranata i bavio se obavještajnim radom. Ukazom od 27. januara 1920. kralj Nikola ga je proizveo u čin brigadira. U Gaeti je bio komandant Trećeg bataljona crnogorske vojske u Italiji, potom komandant vojnog garnizona u Vitoriji (Paduli). Bio je jedan od glavnih organizatora otpora italijanskim vlastima u akciji razoružanja i deportacije crnogorskih vojnika poslije potpisivanja Rapalskog ugovora. Poslije rasturanja crnogorske vojske, među posljednjima je napustio Italiju. S većom grupom saboraca odlazi u Carigrad (juna 1923) s namjerom da se prebace u Rusiju, a potom u Albaniju (jula 1924). U Skadru je 1924. pod vođstvom Marka Vučerakovića i Pera Vukovića bio organizovan Crnogorski komitet. Vučeraković potom odlazi u Egipat, a odatle, uz pomoć Belgijskog komiteta za Crnu Goru, stiže u Belgiju (1925), gdje je i umro 1931. Nosilac je brojnih crnogorskih odlikovanja.

još i francusku vojsku, a povrh toga što je najvažnije protiv nas 50 bi-jaše sva Crmnica“. Uzrok tome, Vučeraković je nalazio u „veoma slaboj i nikakvoj pripremi za ustanak“, koji je „ministar Plamenac kao vođa ustanka u Crnoj Gori pripremao preko viđenijih ljudi iz pojedinih crnogorskih oblasti“. Tako je ustanak u Crmnici provodio preko komandira Jovana Nikolina Plamenca, *čiji su sinovi protivnici ustanka sve znali o istom iz pisama svojega oca*, tako da se dogodilo da ovaj ustanak propadne. Ovo svjedočenje je zanimljivo i zbog tvrdnje da „ovaj ustanak u Crnoj Gori, ma kako da je bio organizovan morao je propasti, jer narod Crnogorski bio je potpuno razoružan, goloruk, i on kao takav nije se mogao boriti sa velikom srbijanskom vojskom potpuno naružanom, sa francuskom vojskom i komandom i još sa većim brojem domaćih izroda“, kako naziva svoje domicilne protivnike, odnosno pobornike bezuslovnog ujedinjenja.⁴⁷ Uz to, Vučeraković kaže da je razlog tome „što je sva Crmnica bila protiv nas“ zapravo „veoma slaba i baš nikakva priprema za ustanak“, koji je Jovan Plamenac pripremao samo preko viđenijih ljudi i o kojem narod nije znao ništa, ali su zato sve znali protivnici ustanka.⁴⁸

Ako se naprijed navedeno ima na umu — da je Jovan Plamenac kao zapovjednik *cjelokupne vojne i civilne vlasti* faktički bio ovlašćeni predstavnik krune i nosilac legitimne vlasti, postavlja se pitanje da li je ustanak „rezultat proste borbe za vlast“ i kako se desilo da se legitimni predstavnik te vlasti, nađe u ulozi bjegunca od onih koji su tu vlast proglasili ništavnom a nosioce te vlasti razvlašćenim i odbačenim? S druge strane, samo se na ovaj način može objasniti to da je baš Jovan Plamenac bio vođa ustanka protiv Odluka Podgoričke skupštine, ali se samo u tome može naći i razlog bespogovornog potčinjavanja njegovoj komandi sujetnih crnogorskih glavara, od kojih nijedan nije osporio njegovo vođstvo. Istovremeno, tako se čini razumnijom Plamenčeva tvrdnja da je Crnu Goru napustio na poziv kralja Nikole radi formalnog preuzimanja vlasti i nastavljanja borbe na diplomatskom terenu, kao i tvrdnja istraživača da se ponašao kao čovjek koji je imao faktičku vlast. S druge strane, okolnosti su Krsta Popovića isturile na najviše mjesto u vojnoj hijerarhiji ustanika, a u prilog tome je i

⁴⁷ Vidi više: *Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića*, Cetinje, 2004, priredili Jasmina i Šerbo Rastoder, str. 79–91.

⁴⁸ Ibid.

činjenica da on u egzilu pokriva najviša mjesta u vojnoj hijerarhiji, iako mu to po činu nije pripadalo.

U svakom slučaju nakon neuspjelog ustanka na Božić 1918, „crnogorske ustaše“, kako su sebe nazivali ustanici, prebacivali su se preko Medove za Italiju, gdje je organizovana crnogorska vojska u egzilu, koja je dugo bila prijetnja za izbijanje novog ustanka. Znatian dio ustaničkih vođa se odmetnuo u šumu i otuda radio na podsticanju nezadovoljstva i organizovanju ustaničkih aktivnosti.

Tako je 16. januara 1919. vođa ustanka Jovan S. Plamenac otišao za Italiju, a potom u Francusku. Prispjevši u Francusku on je preuzeo vladu, dok je brigadir Milutin Vučinić preuzeo komandu crnogorskom vojskom u Gaeti. Time su i formalno bile stvorene pretpostavke za nastavak ustaničke i političke akcije na „vaspostavi Crne Gore i poništenju odluka Podgoričke skupštine“. No, protokom vremena to je bilo sve neizglednije jer će se u međuvremenu konsolidovati uspostavljen stanje „svšenog čina“.⁴⁹

O BROJEVIMA I DILEMI O JEDNOJ DRŽAVI I DVIJE VOJSKE?

Pitanje kvantifikacije ovih događaja takođe spada u ona pitanja koja traže naknadnu i cjelovitu analizu. Interesantno je da i u ovom slučaju pojedini tumači brojeva nijesu odmakli dalje od učesnika samih događaja. Tako se oni koji ove događaje žele prikazati minornom pojavom u kojoj je oko Cetinja „opaljeno tek nekoliko metaka“ najčešće prizivaju na Jovana Četkovića i Franša Deperea. Dok je Četković tvrdio da je u ključnom momentu odbrane Cetinja Izvršni odbor ostavljen na „ledinu“ i da su apeli za pomoć vladi u Beogradu ostali bez odgovora, dotle su trupe „srbijanske vojske u Crnoj Gori kojih nije bilo ni punih 500 ljudi, bile nemoćne, da nije bilo“ iskrenih i energičnih „pristalica ujedinjenja“, stvar bi bila mnogo komplikovanija jer je prema njegovom mišljenju, taj broj bio manji u srazmjeri prema „separatističko-protivničkoj vojsci.“ *U takvim uslovima odmah je stvorena narodna Garda i formirane su čete dobrovoljaca, a na čelo ovih četa „stadoše hrabri i valjani oficiri, odane pristalice novostvorenog stanja“*, kako to tvrdi Četković⁵⁰, dok

⁴⁹ Vidi: *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar, 2001, pogovor.

⁵⁰ Vidi: Jovan Četković, *n. d.*, 331.

je formalni komandant Istočne vojske Franše Depere, usvojivši ocjene ujedinitelja čije je stavove protežirao, nešto slično javljao učesnicima Konferencije u Parizu.⁵¹ S druge strane, želeći da pojačaju utisak neki od komandanata ustanika precjenjivali su broj svojih pristalica, tvrdnjom da je „ustalo 35.000 organizovanih Crnogoraca da odbrane svoja prava i vaspostave Crnu Goru u svim svojim suvremenim pravima, a na načelu ustavno-pravnih principa crnogorskih.“⁵²

Slično su tvrdili i ustanici oko Rijeke Crnojevića, šaljući prijeteća pisma ujediniteljskim komandama: „...No pošto, taj ne bratski i ničim neopravdani Vaš postupak odobrava ni 5% crnogorskog naroda nego se gnuša i sav ustaje protivu toga postupka, da ga svijem svojim sredstvima brani. Zato je jutros 21. decembra 1918 ustao sav Crnogorski narod, onaj koji poštuje svoje svetinje i svoje tradicije, svoj Bajrak i svoja suverena prava njih 35.000 naoružanih ljudi, koji jutros opkoliše sve varoši u Crnoj Gori, da ih od vašeg neboračkog nasilja oslobode.“⁵³ Suprotno tome, komandant mjesta u Nikšiću Milutin P. Dragović obavještavao je 25. XII 1918. generala Milutinovića da u „...U Crnoj Gori nema od 100–5 koji ne žele ujedinjenje sa Srbijom i tako zajedno da uđu u veliku Jugoslaviju ovome se samo Protive od sto pet kao što rekoh i to samo oni koji su ovim ujedinjenjem izgubili kako oni kažu svoje lične koristi i položaje i zato su se otvoreno bacili u naručje italijanskim agentima i predstavnicima te pomoću njihovog novca i pomoći rade na obmani i zavođenju mirnog i siromašnog crnogorskog seljaka kojemu ono što rekoh pored novca obećavaju još mnogo i mnogo drugih

---

⁵¹ Vidi o tome: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, str. 191, 195, 208, 214, dok. br. 89, 95, 107, 118. Franše Depere je kao predsjednik Međunarodne komisije ustanovio: 1. da je vojska u Crnoj Gori jugoslovenska a ne srpska i da u cijeloj zemlji nema više od pet stotina vojnika i da se nije miješala u izbore; 2. da su izbori bili slobodni s obzirom na to da petsto jugoslovenskih vojnika nije moglo nametnuti svoju volju naoružanim Crnogorcima, kojih ima pedeset hiljada; 3. da su izbori sprovedeni na slobodniji način nego što je to bio slučaj za vlade bivšeg kralja; 4. da su Crnogorci za ujedinjenje i da nijesu željeli povratak bivšeg kralja kojega smatraju izdajnikom zemlje; 5. da je pobunu digla nekolicina agenata bivšega kralja, koji su, podržani od italijanskih agenata, uspjeli da zavedu jadne ljude; 6. da u zemlji vlada red, a da će okrivljenima suditi nadležni sudovi.

⁵² J. Četković, *Ujedinitelji...*, 352.

⁵³ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, str. 122, dok. br. 28.

dobiti i položaja ...⁵⁴ Naravno, da bi navođenje različitih brojeva jedne ili druge strane vodilo nastavku besmislene parnice, u reduciranju ili preuveličavanju broja pristalica i oponenta, kao što je svođenje ove pojave na područje Katunske nahije i Crne Gore nakon Berlinskog kongresa posve logično i objašnjivo, iz razloga što je na tom području prirodno bila ukorijenjena crnogorska državna tradicija mnogo više nego na područjima koja su Crnoj Gori pripala nakon 1912. godine i koja zbog ratova nijesu imala iskustvo, a samim tim ni osjećaj pripadnosti Crnoj Gori, mada se ne mogu isključiti ni neka dešavanja vezana za Plav i Gusinje iz februara 1919. koja su stigla i do Konferencije mira⁵⁵, kao ni stalni strah od đenerala Vešovića i njegovog uticaja na moguću ustanak u Vasojevićima, koji je na kraju rezultirao sudskim procesom i njegovom deportacijom u Slavonski Brod⁵⁶. Dimo Vujović pak tvrdi da je nezadovoljstvo bilo najveće u „staroj Crnoj Gori, gdje je veći dio katunske nahije bio protiv postojećeg stanja, isto se može reći za riječku i crmničku nahiju gdje su bjelaši bili u manjini. Jedan dio Lješanske nahije takođe je bio nezadovoljan, a takođe i dobar dio Pipera. Naročito veliko nezadovoljstvo je bilo u nikšićkom kraju. Takođe je i dobar dio Rovčana i Moračana bio nezadovoljan. U ostalim djelovima Crne Gore, gdje je takođe bilo nezadovoljnika, preovlađivali su bjelaši ili pak oni neopredijeljeni, koji su stajali po strani sukoba. Tu prije svega dolaze u obzir Vasojevići i novoprisvojeni krajevi Crne Gore: Pljevlja, Bijelo Polje, Peć i Đakovica“.⁵⁷ Dragoljub Živojinović pak tvrdi da se broj pobunjenika može svesti na cifre od 3.000 do 5.000 i da se radi o kratkom trajanju same pobune.⁵⁸

⁵⁴ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, str. 131, dok. br. 41.

⁵⁵ Vidi: *Policijski i vojni izvori o pljačkanju i terorizmu nad muslimanskim stanovništvom iz 1919. godine*, Almanah 15–16, 2001.

⁵⁶ Vidi više o tome: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, str. 143, 215, 260, 282, 358, 378, 441, 452, 456, 457, 483–485, 490, 510, 535, 550, 551, 573, 609, 618, 620–621, knj. II — 673–674, 677, 701, 702, 713, 719, knj. III — 1207, 1400, 1412, 1499, knj. IV — 1916, 1959, 1991.

⁵⁷ Dimo Vujović, *n. d.*, str. 350.

⁵⁸ Vidi više: Dragoljub Živojinović, *Italija i Božićna pobuna u Crnoj Gori 1919*, Istorijski zapisi XXXVII (LVII) 1(1985), 23–63.

Sve navedeno nas je motivisalo da zavirimo kojim podacima su operisali oni koji su se dnevno suočavali sa ovom pojavom. Odnosno, subjekt ugušenja ustanka je prvih godina dominantno bila vojska sa komandantima izvan Crne Gore, od kojih su imena Stojana Popovića, Dušana Besarabića, Č. A. Jevđenijevića, Dimitrija Mitrovića, R. Đorđevića, Bogdanovića, Jovanovića i brojnih drugih, dragocjena svjedočanstva o tome da je „vojska“ bila faktor „produženog rata“ u pokušajima smirivanja stanja, dok policija, žandarmerija i dobrovoljci bivaju uglavnom logistika pod vojnom komandom. Komandant Jadranskih trupa general Dragutin Milutinović u svojim opširnim izvještajima o angažmanu vojske na ugušivanju ustanka oko Cetinja precizno navodi da je raspolagao za odbranu Cetinja sa tri čete drugog jugoslovenskog puka sa 250 boraca, dobrovoljaca sačinjenih od cetinjske i podgoričke omladine od oko 850 boraca, te da se taj broj „povećavao svakog dana jer su pristizala udaljenija plemena u pomoć, tako da je broj hlebova iznosio u naredne dane od 3–4000 dnevno, koje je davala Cetinjska vojna stanica“. Na osnovu ovih podataka koji se mogu smatrati pouzdanim iz više razloga, komanda vojske je raspolagala u odbrani Cetinja sa oko 1.100 boraca, artiljerijom i drugim naoružanjem. Taj broj se povećavao do 4.000 u samom Cetinju⁵⁹.

Istraživanja Dima Vujovića ukazuju da je 6. januara 1919. godine „pod komandom Jadranskih trupa bilo u Crnoj Gori 9.093 (devet hiljada devedeset i tri) vojnika i oficira“.⁶⁰ Što je posebno važno uočiti kod analize ovih brojeva? Prvo da su se oni mijenjali zavisno od vremena i okolnosti. Prvo, protokom vremena rastao je broj nezadovoljnika postojećim stanjem jer su mjere represije i terora doprinosile povećanju broja odmetnika i protivnika bezuslovnog ujedinjenja. Saglasno tome rastao je i broj angažovanih trupa za njihovo uništenje. Dakle, iz navedenog se vidi da se nije radilo o sporadičnom, ograničenom sukobu, već o relativno masovnom sukobu, koji je imao obrise građanskog rata. Činjenica je da su akteri tog sukoba bile dvije vojske: srbijanska (jugoslovenska) i crnogorska.

⁵⁹ Vidi više o tome: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, str. 152, dok. br. 56.

⁶⁰ *Dr Dimitrije-Dimo Vujović, Ujedinjenje Crne Gore i Srbije, Titograd, 1962, str. 470. Autor se poziva na Arhiv Istorijskog instituta, f. 359. Komanda Jadranskih trupa, E. br. 1726, 6. I 1919, Kom. II armije.*

Otkuda „crnogorska vojska“ u vremenu nestanka crnogorske države?

Naime, odmah po izbijanju Božićnog ustanka, crnogorska vlada u emigraciji pristupila je formiranju vojnih jedinica koje je trebalo da posluže za eventualni vojni upad u Crnu Goru, što bi omogućilo povratak dinastije i poništenje odluka Podgoričke skupštine. Prva grupa od 120 interniraca iz zarobljeničkih logora, pristiglih u Italiju odmah po zaključenju primirja, koji su izjavili da će biti protiv svakoga *ko bude protiv Crne Gore*, smještena je u Ferari, a za komandanta im je određen bivši srbijanski oficir Milan Kraljević. Kralj Nikola im je poslao telegram ohrabrenja 30. XII 1918. godine (12. I 1919), koji je, bar prema izvještaju komandanta, oduševljeno primljen. U januaru 1919. bilo ih je 116 i uglavnom su bili bez hrane, odjeće i obuće.⁶¹ Početkom marta 1919. godine ova grupacija je iz Ferare prebačena u Kave, mjesto udaljeno 40 km od Rima, gdje se već bilo koncentrisalo 157 Crnogoraca. Tu im je Jovan Plamenac, prije svog odlaska u Pariz, održao govor u kojem je obećao brzi povratak u Crnu Goru. „Cijeli crnogorski narod mene je ispratio i predao mi Božji amanet da vam isporučim bratske njegove pozdrave i opišem vam njegove muke i stradanja, a koje ću podnijeti i na Kongresu Mira, pred Predsjednika Konferencije Vilsona, koji nam je zagarantovao samostalnost naše kraljevine, koja će i dalje imati kralja Nikolu na čelu crnogorskog naroda“,⁶² rekao je pored ostalog Plamenac, hrabreći okupljene. Na prve vijesti o koncentraciji crnogorskih trupa u Italiji, reagovala je obavještajna služba KSHS, koja je stalno pokušavala i često uspijevala da unese razdor među njih. Prema jugoslovenskim obavještajnim izvorima, marta 1919. godine u Gaeti je bilo *nešto više od 500* (Crnogoraca — Š. R.) *odevenih u nova talijanska odela, imaju uvećan obrok hrane*.⁶³

Na osnovu dogovora crnogorske i italijanske vlade iz marta 1919. donijeta je odluka da se crnogorska vojska koncentriše u Gaeti.⁶⁴ Sa-

⁶¹ DACG, FEV, f. 71, Milan Kraljević — Kraljevskom Crnogorskom Konzulatu Rim, 19. I 1919.

⁶² AJ, 334–1–3, Antonijević — Antu Trumbiću, ministru inostranih dela, Rim, 27. februara 1919. Govor je objavljen u: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana... I*, dok. br. 164.

⁶³ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929, I–IV*, Bar, 1997, knj. I, dok. br. 226, str. 323.

⁶⁴ Stari grad u Gaetanskom zalivu, između Rima i Napulja. Grčka kolonija koju spominje još grčki geograf Strabon i rimski pjesnik Vergilije u svojoj *Eneidi*. Grad burne istorije koji je još u Rimskom carstvu bio poznato odmaralište. Njime su

glasno tome, 10. marta 1919. stigla je naredba od vlade da se vojnici iz mjesta Kave prebace u Gaetu,⁶⁵ što je započeto sredinom marta.⁶⁶ Još dok su boravili u mjestu Kave došlo je do manje pobune, jer su vojnicima isplaćene duplo manje plate od obećanih.⁶⁷ Već 18. marta u Gaetu su pristigla 4 oficira i 140 podoficira i vojnika, kojima se pridružilo i 40 pobunjenih, koji su u prvi mah odbili da pređu na zbornu mjesto. Za komandanta ovih jedinica postavljen je komandir Petar Lekić. Zvaničan naziv komande bio je *Komanda Crnogorskih vojnika u Italiji*. Upućen je poziv da se vojsci pridruže sve crnogorske izbjeglice i dobrovoljci koji su se nalazili u raznim evropskim zemljama i Americi. Vlada u Neju mobilisala je i 26 Crnogoraca koji su pripadali francuskoj Legiji stranaca, sa željom da ih uputi u Italiju, ali su francuske vlasti odbile da im izdaju vize.⁶⁸ Neki su uspjeli da pobjegnu iz logora u koje su ih zatvorili Francuzi.⁶⁹ U septembru 1919. godine komandi u Gaeti biće

---

upravljali Rimljani, Vizantinci, napadali su ga Vandali, Goti, Langobardi, Saraceni i gotovo sve vojske koje su se pojavljivale u Mediteranu. U ranom srednjem vijeku Gaeta je bila posebno vojvodstvo i njome su upravljali Normani (1140–1194), Šveđani (1194–1250), Aragonci do 1707. Dugo je bila u Kraljevini obiju Sicilija, kojom su upravljali Burboni, da bi konačno 13. februara 1861. ušla u sastav ujedinjene Italije. Gaetom dominira tvrđava koja je izgrađena 1224–1227, brojne sakralne građevine, poput Katedrale iz XII vijeka, Crkve Sv. Luke (IX–XII vijek), Sv. Domenik (XV vijek). Do 1927. bila je u sastavu provincije Kazerta, da bi tada postala dio novoosnovane istoimene provincije. U Gaeti je 1971. godine osnovan Kulturno-istorijski centar, čiji je zadatak valorizacija lokalnog kulturno-istorijskog nasljeđa (Piazza Cardinale De Vio, 9 — Gaeta). Gaeta se nalazi na samom rubu istoimenog zaliva, dok se desetak kilometara od nje nalazi **Formia**, takođe mjesto znano brojnim Crnogorcima čija je životna sudbina čudnim spletom istorijskih okolnosti vezana za ova mjesta u Tirenskom moru.

⁶⁵ DACG, FEV, f. 73, Generalni konzul — kapetanu Milanu Kraljeviću, kom. crnogorskih vojnika, 10. marta 1919.

⁶⁶ AJ, 336, f. 26, VI, Antonijević — Pašiću 13/14. marta 1919 (telegram). Antonijević je izvještavao da će za neki dan jedan odred crnogorskih vojnika preko Albanije biti ubačen u Crnu Goru pod komandom generala Raičevića, pa ako ovaj odred uspije u svom zadatku, i drugi odred će biti prebačen u Bar i Ulcinj.

⁶⁷ AJ, 336, f. 25 IX, Predmet: Jovan Plamenac i akcije u inostranstvu vezane za njega, 23. IV 1919. Prema obavještajnim podacima koje je slao Dušan Đukić vojnicima je umjesto 300 isplaćeno po 150 lira. Đukić navodi da u logoru Kave ima samo oko 80 Crnogoraca i da su to uglavnom oni ljudi koje je Austrija upotrebljavala za poljske radove na italijanskom frontu, gdje su bili i zarobljeni.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Vlado Tatar je izbjegao na Solunski front, gdje su ga srpske vojne vlasti zatvorile i predale Francuzima, koji su ga „internirali kao Crnogorca“. U zatvoru je bio do

stavljeno na raspored 16 oficira i vojnika pristiglih iz Francuske.⁷⁰ U oktobru je ministarstvo vojno izdalo naređenje da se 57 oficira i vojnika iz Francuske prebaci u Italiju i javi komandi. Do sredine oktobra samo 8 njih se nije prijavilo komandi u Gaeti,⁷¹ a već 22. oktobra pristiglo je još njih 12,⁷² tako da se broj novopristiglih samo iz Francuske povećao za preko 70. Istovremeno su stalno pristizale izbjeglice i novi vojnici iz Crne Gore, pravcem Crna Gora — Medua — Brindizi — Gaeta. Već početkom januara 1919. godine u mjestu San Đovani di Medua našlo se 55 izbjeglih Crnogoraca, na čelu sa Jovanom Plamencem, koji

---

17. XI 1919, kada bježi u Gaetu. Vidi: DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919–1921, Vlado Tatar — Jovanu Plamencu, Gaeta, 23. II 1919.

⁷⁰ DACG, FEV, KCT 3, Lazar Tomović — A. Rajičeviću, Rim, 24. IX 1919; Ibid., Đ. Vukmanović — Komandi crnogorskih trupa, Gaeta, 25. IX 1919; Ibid., Đ. Vukmanović — Komandi crnogorskih trupa, Gaeta, 26. IX 1919; Ibid., A. Rajičević — Komandi I bataljona, Gaeta, 27. IX 1919. To su bili: vodnik Filip Vujanović, Rako Đurović iz Njeguša, Risto Šakić iz Cuca, Andrija Krivokapić iz Cuca, Lazar Krivokapić iz Cuca, Vaso Krivokapić iz Cuca, Marinko Vuković iz Bosne, Petar Velimirović iz Podgorice, Đurica Vukadinović iz Komana, Ljubo Knežević iz Pljevalja, Milovan Batinić iz Bosne, Lazo Parača iz Njeguša, Šćepo Nikolić iz Njeguša, Periša Radulović, Todor Bulatović i Andrija Mišković.

⁷¹ DACG, FEV, KCT 3, Živko Bošković — Komandi crnogorskih trupa u Gaeti, Neji kod Pariza, 11. oktobra 1919; Ibid., Lazar Tomović — A. Rajičeviću, Rim, 2. oktobra 1919; Ibid., Lazar Tomović — A. Rajičeviću, Rim, 4. X 1919; Ibid., Lazar Tomović — A. Rajičeviću, Rim, 5. X 1919; Ibid., Lazar Tomović — A. Rajičeviću, Rim, 9. X 1919; Ibid., Lazar Tomović — A. Rajičeviću, Rim, 7. X 1919. Pristigli su: komandir Jovan Radošević; kapetan Novica Abramović; p. poručnici — Četko Abramović, Vidak Cvijetić, Vukale Martinović, Božo Jovović, Luka Đakonović, Periša Vlahović, Mitar Vukmanović, Špiro Rogošić, Risto Stanković, Joko Popović, Milisav Vlahović, Ivo Pribilović, Vaso Anđušić, Stevan Vujošević, Jovica Bulatović; vodnici — Jovan Ramović, Filip Vujanović, Šćepo Nikolić, Marko Popović, Ilija Uljarević; deseteri — Petar Đakonović, Đole Plamenac, Peko Rundić; vojnici — Tomo Filipović, Joko M. Filipović, Blažo M. Filipović, Filip S. Popović, Petko I. Vulević, Risto Šakić, Vukosav Orović, Savo Popivoda, Đoko P. Krivokapić, Lazar Krivokapić, Andrija Krivokapić, Vaso Krivokapić, Đurica Vukadinović, Petar Velimirović, Ljubo Knežević, Lazo Parača, Milovan Batinić, Andrija Mišković, Petar Mašanović, Vuko Golubović, Jovan Rajvand, Đuro Dašić, Spasoje Bratić, Milovan Mrđenović, Vuk Golubović, Savo Brajović, Franc Tamjanović, Mitar Macan, Savo Lopičić, Radivoje Brajović.

⁷² DACG, FEV, KCT 3, Đ. Vukmanović — Komandi crnogorskih trupa, Gaeta, 22. X 1919. Došli su: Đordžije Deretić iz Oraovca kod Trebinja, Mitar Nikolić iz Gacka, Blagota Sekulić iz Komana, Šule Stojanović iz Gacka, Vasilj Stojanović iz Gacka, Pavle Jakšić iz Gacka, Pero Radonjić iz Njeguša, Novica Grubač iz Trebinja, Periša Antović iz Pješivaca, Đordžije Šćepanović iz Lipova, Mićo Kosić iz Herceg Novog, Jovo Maraš iz Njeguša.

su očekivali da se prebace u Italiju.⁷³ Tokom decembra 1918, januara, februara i marta 1919. godine u Medovu je iz Crne Gore izbjeglo 397 Crnogoraca,⁷⁴ odnosno 416 početkom aprila,⁷⁵ među kojima je bilo žena sa djecom. Istovremeno, u Rim je iz Švajcarske stigao kapetan Milan Kraljević, koji je otputovao za Bolonju, gdje su se nalazili crnogorski zarobljenici. Tada je u Rim stigao i Boško Krivokapić, koji je sastavio *dokument o nezakonitosti i nedelima srpskih vlasti u Crnoj Gori*.⁷⁶ Prema istom izvoru, Krivokapić i Kraljević su u Bolonji organizovali komitet radi upada u Crnu Goru, gdje je bilo već sakupljeno 400 Crnogoraca, kojima se *pridružio i knez Petar da odavde upravlja upadima u Crnu Goru*.⁷⁷ Jugoslovenski izvori su početkom februara 1919. godine, oslanjajući se na obavještajne poruke Francuza, uveliko spekulisali o odlasku *iz Bolonje u Bar oko 300 Crnogoraca u talijanskoj uniformi sa crnogorskim kapama*.⁷⁸ Tri velike grupe Crnogoraca su krajem marta i tokom aprila 1919. godine bile prebačene u Gaetu i svima su italijanske vlasti oduzimale oružje još u medovskom zalivu,⁷⁹ kako ne bi prilikom putovanja kroz italijansku teritoriju bili naoružani.⁸⁰ U početku je bila izdata naredba o zabrani dolaska porodice u Italiju,⁸¹ ali je 18 žena sa djecom pristiglo u Gaetu 6. aprila 1919. godine,⁸² od kojih su 9 žena i

⁷³ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, Bar, 1997, knj. I, dok. br. 70, str. 168; dok. br. 80, str. 177.

⁷⁴ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1432, str. 1798–1807. Spisak Crnogoraca koji su izbjegli u mjesto San Đovani di Medua.

⁷⁵ BIIP, f. 81, Dokumenti Jovana Plamenca, A. Rajičević — Jovanu Plamencu, Gaeta 8. aprila 1919.

⁷⁶ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, Bar, 1997, knj. I, dok. br. 81, str. 177.

⁷⁷ Ibid., dok. 90, str. 192–193.

⁷⁸ Ibid., dok. 108, str. 209; dok. 109, str. 210; dok. 114, str. 213.

⁷⁹ DACG, FEV, KCT 1, Rajičević — generalnom konzulatu u Rimu, Gaeta, 4. VI 1919.

⁸⁰ DACG, FEV, f. 73, Brigadir A. Rajičević — generalnom konzulatu Rim, 24. april 1919; AJ, 334–1–3, Antonijević, telegram delegaciji na Konferenciji mira, Rim 10. aprila 1919. Jugoslovenski poslanik iz Rima Antonijević javljao je 10. aprila 1919. da je sprovedena mobilizacija svih Crnogoraca u Gaeti i da se očekuje skora akcija u Crnoj Gori.

⁸¹ DACG, FEV, KCT 2, Đuza N. Ukmanović — St. Vučiniću, Formia 25. III 1919, traži da se omogući dolazak njegove majke koja je izbjegla u Medovu sa njegove tri sestre.

⁸² DACG, FEV, KCT 1, Spisak žena i djece došlih u Gaetu 6. IV 1919.

djevojaka i dvoje djece⁸³ došli prvim transportom od 142 ustanika koje je predvodio brigadir (general) Andrija Rajičević,⁸⁴ drugim transportom je preko Brindizija 11. aprila stiglo njih 148,⁸⁵ odnosno 184⁸⁶ — njih su u Formiju dočekali oficiri sa barjakom i jednim vodom vojnika,⁸⁷ trećim transportom (20. aprila) stigao je 121⁸⁸ Crnogorac, među kojima je bila jedna žena,⁸⁹ kao i Ananije Vlahović, vojnik jugoslovenske divizije kojeg su Italijani stražarno sproveli u Gaetu, gdje je zatvoren,⁹⁰ a potom interniran na Lipare.⁹¹ Svi pristigli smješteni su u Gaetu i Formiju. U Gaeti je smješten I bataljon (komandant-komandir Đuro Ivović), dok je II bataljon pješadije i artiljerije (komandant-komandir Stevan Pavlović) smješten u obližnju Formiju, udaljenu 15 km od Gaete. U drugom bataljonu se 28. aprila nalazilo već 258 vojnika, od kojih se njih 236 hranilo u kasarni.⁹² Bataljoni su bili podijeljeni na po 4 čete. Prema spiskovima s kraja jula 1919. godine 21 oficir je bio u *Komandi crnogorske vojske u Italiji*, u I bataljonu su bila 23 viša oficira, 17 pripadnika mitraljeskog odjeljenja i 177 nižih oficira i vojnika. Svi su bili smješteni u Gaeti uz oficirsku četvu sa 130 pripadnika, u kojoj su bili plemenski kapetani, profesori (Milo Kapa, Bogdan Laban), studenti, đaci, činovnici, narodni poslanici (Vaso Martinović, Đuro Vučinić, Vuko Krivokapić, Labud Petrović, Bogdan Vukotić) i komanda (Petar V. Lekić, Risto Hajduković i Radovan Savović), dok se u Formiji nalazila artiljerijska četa sa 47 oficira i vojnika i II bataljon, u čijoj su komandi bila 24 oficira i činovnika i 201 niži oficir i vojnik, koji su raspolagali

⁸³ Ibid., A. Rajičević — Veljku Ramadanoviću, Gaeta, 8. IV 1919.

⁸⁴ BIIP, f. 81, Dokumenti Jovana Plamenca, A. Rajičević — Jovanu Plamencu, Gaeta 8. aprila 1919.

⁸⁵ DACG, FEV, KCT 1, A. Raičević — kapetanu Kraljeviću, Gaeta, 9. IV 1919.

⁸⁶ DACG, FEV, KCT 1, Petar Lekić — Andriji Rajičeviću, Gaeta, 10. IV 1919.

⁸⁷ DACG, FEV, KCT 1, Milan Kraljević — komandantu crnogorskih vojnika, Gaeta, 10. IV 1919.

⁸⁸ DACG, FEV, KCT 1, A. Rajičević — Stevanu Pavloviću, Gaeta, 16. IV 1919; Rajičević — komandantu II bataljona, Gaeta, 19. aprila 1919.

⁸⁹ DACG, FEV, KCT 1, A. Rajičević — generalnom konzulatu Rim, Gaeta, 21. IV 1919; Rajičević — generalnom konzulatu Rim br. 90, Gaeta, 21. IV 1921. Među novopristiglim bila je i Jošana Orlandić, kojoj je potrebna bila odjeća i obuća.

⁹⁰ DACG, FEV, KCT 1, Rajičević — komandantu I bataljona, Gaeta, 23. IV 1921.

⁹¹ DACG, FEV, KCT 1, Ramadanović — Rajičeviću, Rim, 28. IV 1919.

⁹² DACG, FEV, KCT 1, Stevan Pavlović — Komandi crnogorskih vojnika, Formia, 28. II 1919. Pavlović se žalio da mu, zbog stalnog priliva vojnika, italijanski podoficir zadužen za trebovanja hrane izdaje manje obroka nego što ima vojnika.

sa 193 puške. Vojnici su bili naoružani starim puškama koje, prema mišljenju brigadira Vučinića, nijesu *odgovarale balističkim kao ni osnovnim načelima puške*. Artiljerija je posjedovala dva topa, koji su bili *poljski sporometni i pokvareni*, dok je mitraljesko odjeljenje raspolagalo mitraljezima koji su bili *potpuno izvan upotrebe, tim više što su to mitraljezi najstarijeg modela, te su toliko teški da ih je nemoguće nositi*.⁹³

Prema istim podacima sredinom 1919. godine u Gaeti i Formiji nalazilo se 225 oficira ili ukupno 753 oficira, nižih činova i vojnika, od kojih su neki stalno odlazili i dolazili.⁹⁴ U oktobru je, prema podacima komande, bilo 295 oficira sa višim, 713 sa nižim činovima, 49 porodica sa 90 članova. Od toga broja u Crnu Goru je, radi upada, poslato 18 oficira sa višim činovima i 102 sa nižim.⁹⁵ Za komandanta *Komande crnogorskih vojnika u Italiji* postavljen je odmah po dolasku brigadir (general) Andrija Rajičević. Njemu je poručeno još prije dolaska u Gaetu da će pod njegovom komandom biti *svi Crnogorci, koji se ne bave službenim poslom u Italiji, kao god i đaci koji ne pohađaju redovno školu... Ukazni činovnici i đaci imaju biti smatrani kao oficiri! Đaci velikoškolski kao poručnici, a oni srednjih škola kao potporučnici*...⁹⁶

Formiran je Štab crnogorskih trupa. Za načelnika Štaba postavljen je komandir Krsto Popović, za pomoćnika kapetan Blažo Marković, ađutanta Štaba poručnik Ilija Bećir, vojno-sudskog referenta Risto Hajduković, vojnog ljekara dr Jovo Vuković (pomoćnik Dimitrije Lazović), sveštenika prota Ilija Kapičić i za barjaktara potporučnik Milo Jovović. Pri komandantu Štaba, kao šef inspekcije pješadije i naoružanja i komandant artiljerije postavljen je komandir Petar V. Lekić; komandir Jole Ivanišević i kapetan Milan Kraljević bili su na raspolaganju komandantu Štaba, kao i vojnograđanski činovnik Miloš Radunović, šef registrature Božo Bećir, arhivar Đuro B. Martinović i pisar, vodnik Andrija Vučinić.⁹⁷ Zbog održavanja reda u garnizonima, nadzora nad

⁹³ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919–1921, f. 109–110, A. Rajičević — Jovanu Plamencu, Povjerljivo (nedatirano).

⁹⁴ DACG, FEV, KCT 2, Petar Lekić — komandi crnogorskih trupa, Gaeta, 28. VII 1919, Spiskovi...

⁹⁵ DACG, FEV, KCT 3, Đuro Jovović — Ministru vojnom u Parizu, Broj crnogorskih ustaša i izbjeglica, Gaeta, 30. X 1919.

⁹⁶ DACG, FEV, KCT 1, Veljko Ramadanović — Andriji Rajičeviću, Rim, 5. IV 1919.

⁹⁷ DACG, FEV, KCT 1, Naredba, Gaeta, 17. IV 1919.

nižim činovima u pogledu propisnog nošenja uniformi, ponašanja u društvu, na javnim mjestima, početkom novembra 1919. godine osnovana je vojna žandarmerija. Činila su je dva odjeljenja, jedno za Gaetu, drugo za Formiju. Šef odjeljenja u Gaeti bio je vodnik Blagota Becić, a u Formiji potporučnik Jovan Vuković. Žandarmerija je bila potčinjena komandi štaba garnizona u Gaeti i Formiji u administrativnom dijelu, odnosno komandi crnogorskih trupa u policijskom. Dužnosti žandarmerije bile su kontrola nad svim osobama koje dolaze iz drugog garnizona, kontrolisanje dolaska i odlaska vozova, dolaska i odlaska osoba koje putuju s dozvolom i zabrana svakog pristupa željezničkoj stanici onima koji ne putuju.⁹⁸

Pored glavnog logora u Gaeti, zbog stalnog priliva novih vojnika, osnovan je početkom septembra 1919. godine još jedan logor u Formiji, gdje se od početka nalazio II bataljon. Tamo je prvo otpremljena jedna četa od 200 ljudi i, prema izvještaju Antonijevića, bila je planirana za upad u Crnu Goru 25. septembra, ali je došla *kontranaredba da se odlazak odloži*.⁹⁹ Prema jugoslovenskim izvorima iz sredine marta 1920. godine jačina crnogorske vojske bila je: I bataljon imao je 340 ljudi i bili su smješteni u tvrđavi Gaeta; II bataljon imao je 270 ljudi i bili su smješteni u tvrđavi Formia; III bataljon imao je 270 ljudi u tvrđavi Gaeta i oficirsku četvu od 400 ljudi koja je bila smještena u varoši Gaeta. Pri prvom bataljonu je bilo mitraljesko odjeljenje od 29 ljudi. Komandir prvog bataljona bio je Đukan Vukmanović do sredine marta 1920, a potom Blagota Martinović, II bataljona nijesu znali¹⁰⁰, dok je III bataljona komandant bio Vlado Zimonjić. Inspektor nastave i pravila bio je Petar Lekić. Bili su naoružani starim italijanskim puškama, mitraljeza i topova nijesu imali.¹⁰¹ Prema istim izvorima u Gaetu je sredinom

⁹⁸ DACG, FEV, KCT 3, Uputstvo Vojnoj žandarmeriji pri vršenju svoje dužnosti, Gaeta, 12. XI 1919.

⁹⁹ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret*, I–IV, Bar, 1997, knj. II, dok. br. 540, str. 676.

¹⁰⁰ Jugoslovenski obavještajni izvori nijesu znali sastav II bataljona.

¹⁰¹ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. III, dok. br. 1151, str. 1421–1422. Prema drugim podacima I bataljon je imao 275, II — 284, III — 250–260 ljudi. Artiljerista je bilo 44–46, žandarmerije 60–70 ljudi u Gaeti i Formiji, oficirska četa imala je 396 ljudi, odijelo je bilo italijanskog propisa, kape male, crnogorske, boje italijanskog propisa.

1920. godine došlo iz Crne Gore 150 Crnogoraca.¹⁰² Sudeći prema neobjavljenim memoarima Todora Borozana, u drugoj polovini 1920. godine emigrantska vlada je izdala naređenje da borci koji su komitovali napuste Crnu Goru i pređu u emigraciju.¹⁰³

Pri crnogorskom konzulatu u Rimu formirana je *Kraljevska crnogorska vojna delegacija*, čiji je zadatak bio da koordinira aktivnosti u vezi sa vojskom, vrši nabavku opreme, vojnih obilježja. Vojna delegacija nalazila se u Rimu i u aprilu je na njenom čelu bio poručnik Lazar Tomović,¹⁰⁴ dok je u Rimu stalno boravio i Jole Ivanišević. U međuvremenu je veliki broj Crnogoraca, poslije izbijanja Božićnog ustanka, izbjegao na teritorije koje su bile u okupacionoj zoni italijanske vojske, stavljajući se pod italijansku zaštitu. Pristizali su na albansku obalu u mjesto San Đovani di Medua (Lješ), gdje je bio organizovan crnogorski izbjeglički logor, gdje ih je početkom aprila 1919. već bilo 416. Odatle se, na osnovu prethodnih naređenja, a uz italijansku podršku, organizovao transport do Gaete. Za komandanta crnogorske vojske početkom aprila 1919. godine postavljen je brigadir Andrija Rajičević,¹⁰⁵ a poslije njegove smrti, septembra 1920. godine, brigadir Đuro Jovović,¹⁰⁶ koji je tu dužnost obavljao od oktobra 1919. godine kao zastupnik komandanta. Medova je bila glavna tačka na istočnoj obali Jadrana preko koje su Crnogorci odlazili u emigraciju ili ulazili u Crnu Goru. Preko ove luke stizali su i tajni transporti oružja, koje je emigrantska vlada dostavljala svojim pristalicama u Crnoj Gori, mada je bilo i transporta koji su išli direktno do Kastrata, odnosno Murića na Skadarskom jezeru, sve dok su se tamo nalazili pojedini italijanski komandanti naklonjeni crnogorskoj stvari. Ove poslove su najčešće koordinirali ministar finansija

¹⁰² Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. III, dok. br. 1302, str. 1581–1582.

¹⁰³ Todor Borozan, *Memoari* (u vlasništvu potomaka); Todor Borozan navodi da su u drugoj polovini 1920. godine počele sve žešće potjere za njima po selima, da su kuće jataka bile pod stalnom prismotrom i da su se u to vrijeme počeli širiti glasovi „da treba napuštati šume“. Navodeći da je u početku naređenje za odlazak u emigraciju za veći dio komita bilo neprihvatljivo („Htjeli su da ginu na sopstvenoj zemlji, bili su spremni za obračun do kraja“), Borozan tvrdi da su svakog pojedinačno ubjeđivali da prihvati naređenje i da će se vratiti „u svoju zemlju, svojemu narodu onda kad za to budu sazrele prilike“.

¹⁰⁴ DACG, FEV, KCT 1, Lazar Tomović — Andriji Rajičeviću, Rim, 26. IV 1919.

¹⁰⁵ Andrija Rajičević (Lješkopolje kod Podgorice 1879 — Briksen, Italija, 1920).

¹⁰⁶ Jovović Đuro (Markovina, Čevo, 1872 — Nikšić, 1929).

Milo Vujović, Luka Đurković, Petar Lekić i Ivo M. Kaluđerović.¹⁰⁷ Za usluge koje je pružao crnogorskoj strani njena vlada odlikovala je guvernera Medove Marka Džemailija.¹⁰⁸

Crnogorske trupe su snabdijevane od lokalne komande u Gaeti i preko crnogorskog konzulata u Rimu, sve do potpisivanja konvencije između crnogorske i italijanske vlade (30. IV 1919).¹⁰⁹ Crnogorsku vladu zastupao je njen generalni konzul u Rimu kom. Velimir Veljko Ramadanović, dok je italijansku vladu zastupao ministar vojni. Konvencijom je predviđeno da se u Gaeti od izbjeglica formira jedan crnogorski odred, čije će izdržavanje preuzeti italijanska vlada preko svog vojnog ministarstva, i da se njen sadržaj ne može modifikovati, izuzev uz potpuni sporazum dviju vlada. Ovo će se pokazati kao značajna odredba jer su Italijani, doslovno tumačeći konvenciju, odbijali mogućnost da broj vojnika pređe veličinu jednog odreda (700) ljudi.¹¹⁰ Opisujući motive Italije za potpisivanje navedene konvencije, Dragoljub Živojinović navodi: *Stavovi Ministarstva inostranih poslova i Ministarstva rata pokazuju da je njihova namera bila da jedinica u Gaeti ostane ograničena u svojoj snazi i veličini. Iako se prvobitno predviđalo da će jedinica brojati maksimalno 700 ljudi,*¹¹¹ taj broj je ponekad bivao premašen, tako da je u decembru 1920. godine broj vojnika iznosio 1.512, u avgustu 1.532, dok ih je u januaru 1921. godine bilo 1.559. Italijanska vlada se konvencijom obavezala da će izdavati i novac za plate vojnicima i oficirima i plaćati kancelarijske troškove za funkcionisanje komande. Novac je izdavan generalnom konzulatu u Rimu, koji ga je prosljeđivao

¹⁰⁷ Tako je početkom 1920. godine jedan transport krenuo iz Brindizija, s namjerom da se ide pravo do Kastrata i eventualnom mogućnošću da se 200 pušaka iskrca u Muriće. Ove transporte pratio je Luka Đurković, a akciju je koordinirao ministar finansija Milo Vujović. Vidi: DACG, FEV, f. 107, Luka Đurković — Milu Vujoviću, Brindizi, 16. I 1920; Ibid., Petar Lekić — ministru Vujoviću povodom smjene u Kastratima majora Armini Rista, komandanta mjesta.

¹⁰⁸ Ibid., Marko Džemaili — Jovanu Plamencu, Scutari, 6. I 1920.

¹⁰⁹ Vidi više: Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922, Italijansko-crnogorska vojna konvencija 1919. godine*, Beograd 1996, 330.

¹¹⁰ Vidi: Bogumil Hrabak, *Crnogorski vojni logori u Italiji (1918–1921)*, Istorijski zapisi br. 3, 1997, 141.

¹¹¹ Vidi više: Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922, Italijansko-crnogorska vojna konvencija 1919. godine*, Beograd, 1996, 317–333.

Komandi crnogorskih vojnika u Italiji, dok je trebovanje izdavano iz italijanskih vojnih magazina.¹¹²

Sušтина zaključenja vojne konvencije između Crne Gore i Italije bila je uspostavljanje apsolutne kontrole Italije nad crnogorskim oružanim jedinicama, kako bi poslužile kao prijetnja vladi KSHS u smislu mogućnosti izazivanja nereda. Ali Italija nikada nije imala namjeru da vojno podupre akcije kralja Nikole i crnogorske vlade. Na to ukazuje činjenica da je vojska smještena daleko od Crne Gore na obali Tirenskog mora. Da je drugačije, vojna i svaka druga logika nalagala bi koncentraciju te vojske u blizini Crne Gore ili, pak, na italijanskoj obali Jadrana. Takav zaključak proizilazi i iz istraživanja Živojinovića: *Dokumenti u Ministarstvu inostranih poslova pokazuju da je italijanska vlada odbila ponude iz Neja da odred interveniše vojnički u Crnoj Gori. S toga, konvencija nije imala cilj da pruži podršku nejskoj vladi u svim njenim planovima i namerama.*¹¹³

U maju 1919. ispred Ministarstva vojnog ministar brigadir Milutin Vučinić donio je odluku o unapređenju za jedan stepen svih vojnika — od redova do kapetana. Svi koji su već imali činove komandira dobili su treći stepen ordena Danilo I, dok su svi niži činovi koji nisu dobili više činove (čin potporučnika) odlikovani medaljom za hrabrost, kao i svi činovnici građanskog reda. Unapređenja su se odnosila i na sve *koji ostaše vjerni Kralju i Domovini, a ne mogaše s nama izaći.*¹¹⁴ Shodno ovoj odluci formirana je komisija za provjeru činova, sa zadatkom da za svakog tačno izvrši provjeru datuma prethodnog unapređenja i dobijanja čina. Predsjednik komisije bio je komandir Đuro Ivović, a članovi: komandiri Petar Lekić, Milo Martinović; kapetani Savo Čelebić, Đukan Vukmanović, Đuro Kapa, Jovan Vujović, Pero Vuković, Marko Popović; poručnici Ilija Bećir i Milo Leković; i potporučnik Milan Nikolić.¹¹⁵ Ukazi su objavljeni u *Glasi Crnogorca* i, narav-

¹¹² DACG, FEV, KCT 1, Il colonnello, Comando del Corpo d'Armata di Napoli — Comandant e del Presidio e Forteza (Emilio Bonacini) — Al comando nucleo truppe Montenegrine, Roma, 5. Maggio 1919.

¹¹³ Vidi više: Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922, Italijansko-crnogorska vojna konvencija 1919. godine*, Beograd, 1996, 333.

¹¹⁴ DACG, FEV, KCT 1, Milutin Vučinić — A. Rajičeviću, Neji kod Pariza, 17. maja 1919.

¹¹⁵ DACG, FEV, KCT 1, Naredba komandanta crnogorskih trupa, br. 420, Gaeta, 24. V 1919.

no, zbog stalne fluktuacije mnogi nijesu njima bili obuhvaćeni, što će kasnije biti povod raznih žalbi.¹¹⁶ U oktobru 1919. godine ispisana su 103 dekreta za unapređenje u čin potporučnika i tri za poručnike.¹¹⁷ Tada su već postojala dva bataljona vojske, oficirska četa i komanda trupa, da bi usljed povećanja vojnika 2. XI 1919. bio formiran i III bataljon. Stalni priliv oficira i vojnika opterećivao je ionako mali vojni budžet i dovodio do teške finansijske krize. Zbog toga su od 1. novembra 1919. godine, po odluci ministra vojnog, smanjene plate, tako da je brigadir primao 900 lira, komandir 650, kapetan 500, poručnik 400, p. poručnik 350, vodnik 80, desečar 60 i redov 50 lira.¹¹⁸ Prema mišljenju komandanta, brigadira A. Rajičevića, i ranije plate su bile izuzetno male i nijesu mogle pokriti osnovne troškove, što ima za posljedicu zaduživanja pojedinaca.¹¹⁹ Prema obavještajnim podacima iz novembra 1919. godine, crnogorska vlada kupila je motorni čamac, nosivosti 140 tona, koji je mogao da preveze 15–20 ljudi i koji je upućen u Bari, odakle bi prebacivao pristalice kralja Nikole.¹²⁰

U isto vrijeme u Medovu je upućen komandir Petar Lekić radi organizovanja transporta za izbjeglice iz Crne Gore, vojnika i oficira koji su dolazili i vraćali se u Crnu Goru. Crnogorska vojska je u vrijeme zaokružene organizacije imala četiri bataljona, posebnu artiljerijsku jedinicu u mjestu Fonta d'Amore sa četiri baterije, i Narodnu gardu, koja je osnovana u avgustu 1920. godine. Komanda Garde, koju su u početku činili dvojica viših i osam nižih oficira, stajala je neposredno pod komandantom crnogorske vojske. Zadatak joj je bio da, pored redovne vojne službe, bude potpora za održavanje reda i zakonitosti i da sprovodi u djelo sva naređenja pretpostavljenih vojnih vlasti. Pripadnici Narodne garde nosili su posebne oznake (*zelene latice na jake bluze*), a pored oficira, koji su imali propisano oružje, vojnici i podoficiri su, pored pušaka, nosili i revolvere. Za prvog komandanta Narodne garde imenovan je komandir Dušan Vuković, dok su na njenoj organizaciji radili Krsto

¹¹⁶ DACG, FEV, KCT 1, A. Rajičević — Jovanu Plamencu, Gaeta, 8. VI 1919.

¹¹⁷ DACG, FEV, KCT 3, Petar Lekić — Komandi oficirske čete, Gaeta, 9. X 1919.

¹¹⁸ DACG, FEV, f. 73, Generalni konzul — komandiru crnogorskih trupa brigadiru Đ. Jovoviću, 19. oktobra 1919.

¹¹⁹ DACG, FEV, KCT 1, A. Rajičević — Veljku Ramadanoviću, str. pov, Gaeta, 10. V 1919.

¹²⁰ AJ, 336, f. 25, III, Dušan S. Đulić (20. nov. 1919).

Popović, Marko Vučeraković i Milan Kraljević.¹²¹ Prema sačuvanim spiskovima, prvi sastav Narodne garde brojao je 60 ljudi.¹²² Ministar vojni je, kao što smo naveli, bio divizijar Milutin Vučinić. Komandant I bataljona bio je komandir Pero Vuković, barjaktar — kapetan Jovan Plamenac; ađutant — poručnik Pero Đukanović; komandanti četa bili su: I — komandir Stevo Vučinić; II — komandir Risto Hajduković; III — komandir Radovan Savović; artiljerija: I baterija — komandir Blažo Marićević; komandir čete — Niko Kaščelan. Komandant II bataljona — komandir Blagota Martinović; barjaktar — kom. Milo Popović; ađutant — por. Stevan Đurišić. Komandir I čete — kom. Jovan Vujović; II — kom. Andrija Dragutinović; III — kom. Milo Leković; artiljerije — kom. Mihailo Bulatović; I mitraljeska četa — kom. Niko Kaščelan; II — kom. Blažo Vukašinović. Komandir III bataljona — kom. Stevan Pavlović; barjaktar Boško Golubović; ađutant — p. por. Pavle Drecun; I četa — kom. Đukan Vukmanović; II — kom. Dušan Vuković; III — kom. Luka Jovanović; artiljerija — kom. Milo Petranović; III mitraljeska četa — kom. Tomaš Grujović. Komandant IV bataljona — kom. Vlado Zimonjić; barjaktar — Mirko Cepavčević; ađutant — por. Krsto Nikaljević; I četa — kom. Danilo Radović; II — p. por. Mihailo Boljanović; III — kom. Joko Popović; artiljerija — kap. Filip Živanović; IV mitraljeska četa — kap. Novica Abramović. Inače, crnogorska vojska u Italiji obilježavala je 21. decembar (1918) kao dan ustanka podignutog *u odbrani časti, prava i slobode crnogorskog naroda i nezavisnosti Crne Gore*, koji je, uz Nikoljdan (6. decembar), bio *praznik za vojsku* i tih dana nije bilo nikakvih vježbi osim dnevne službe.¹²³ Krajem 1920. godine Ministarstvo spoljnih poslova naredilo je da se uradi u boji 2.000 *spomenica ustanka 1918*.¹²⁴

O INSPIRATORIMA USTANKA

Opšte mjesto u znatnom dijelu tradicionalne istoriografije jeste tvrdnja da iza ustanka stoji kralj Nikola, vlada u egzilu i Italija. Sigurno je jedno — da su svi navedeni subjekti imali interesa za tako nešto ili

¹²¹ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. III, dok. br. 1323, str. 1606–1607.

¹²² Ibid., dok. br. 1324, 1608–1609.

¹²³ Ibid., dok. br. 1346, str. 1638.

¹²⁴ DACG, FEV, MID, Rim 1919–1920, Naredenje br. 247, 29. XII 1920.

su bar bili naklonjeni ustanicima. No, to i dalje ne znači da su imali njihovu podršku. Da li je to baš tako? Odnosno, niko nije krio da iza ujedinitelja stoji Francuska i u tom kontekstu je neobično važno bilo da iza protivnika ujedinjenja stoji Italija. Zašto je širena propaganda da iza zahtjeva zvanične Crne Gore stoji Italija, a iza koncepta jugoslovenske države Francuska? Koja se od ovih dviju sila, inače članica Antante, angažovane na proboju Solunskog fronta, više miješala u crnogorske unutrašnje stvari? Najprecizniji odgovor bio bi — i jedna i druga, s tim što je uticaj Francuske bio neuporedivo veći od uticaja Italije. U ovom kontekstu je važno da se uticaj Italije podrazumijevao „zbog dinastičkih veza“ (kćerka kralja Nikole Jelena bila je italijanska kraljica), da Italija nije sa simpatijama gledala na stvaranje velike jugoslovenske države na istočnoj obali Jadrana, da su joj radi ulaska u rat na strani članica Antante (Londonskim ugovorom) velike sile obećale znatne teritorijalne ustupke na istočnoj obali Jadrana, bivšem posjedu Austro-Ugarske, a nakon 1918. posjed na koji je pravo polagala novostvorena jugoslovenska država. Suštinski interes Italije bilo je tzv. „jadransko pitanje“ i u tom kontekstu „crnogorsko pitanje“ je korišćeno kao sredstvo ucjene i pritiska. Uostalom, Italija ni u jednom slučaju u odnosu na Crnu Goru nije vodila politiku koja bi je konfrontirala sa drugim saveznicima. Naprotiv. Svakako, jedan od najboljih istraživača ove problematike, akademik Dragoljub Živojinović ovu politiku, odnosno odnos Italije prema Crnoj Gori, kvalifikovao je kao „iznevjereno savezništvo“.¹²⁵

Ovdje su bitna dva pitanja? Prvo, da li je i koliko je Italija stajala iza Božićnog ustanka? Drugo, da li je ustanak u Crnoj Gori inspirisan naredbom kralja Nikole i krugova oko njega? Kod odgovora na prvo pitanje teško je ne složiti se sa ocjenom prof. Živojinovića „da je Italija, politički, vojno, finansijski i propagandno bila upletena u zbivanja u Crnoj Gori koja su dovela do izbijanja Božićne pobune.“¹²⁶ Moguće da je radi preciznosti ovdje trebalo dodati — ništa manje nego Francuska na njenom ugušivanju.

Živojinović posebno apostrofira djelatnost novinara Đovanija Baldaćija u Crnoj Gori, uoči izbijanja pobune. Baldaći se iskrcao u Kotor

¹²⁵ Vidi: Dragoljub R. Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914–1925, Studija o izneverenom savezništvu*, Beograd, 1998.

¹²⁶ Vidi više: Dragoljub Živojinović, *Italija i Božićna pobuna u Crnoj Gori 1919*, Istorijski zapisi XXXVII (LVII) 1(1985), 23–63.

1. decembra 1918. sa ovlašćenjem ministra rata da „na krajnje povjerljiv način prouči prilike u Crnoj Gori stvorene srbijanskom okupacijom, prikupi materijal o postupcima vlasti i radi na podsticanju pokreta protiv postojećeg stanja“. Baldaći je stupio u kontakt sa pojedinim ličnostima u Crnoj Gori i redovno obavještavao pretpostavljene o stanju i prilikama. Plamenac je tražio od Baldaćija „da se kralj preko Bara, odmah vrati u Crnu Goru, gdje su on i njegove pristalice u Crmnici spremni da ga prihvate i brane oružjem“ i upozorio ga da „Srbijanci troše u Crnoj Gori velike sume novca kako bi potkopali i ono malo preostalih ugleda koje je uživao kralj Nikola“. *Plamenčev prijedlog bio je neočekivan i neprihvatljiv za italijansku vladu, koja se nije htjela sama naći u ulozi branioca nezavisne Crne Gore i nije htjela da bude označena kao izazivač nereda.* Plamenac je Baldaćiju dostavio i definitivni plan pobune, a ovaj ga je 14. decembra dostavio ministarstvu rata sa zahtjevom da se dostavi nejskoj vladi. Dostavljeni plan je sadržao šest tačaka i njime se predviđalo zauzimanje Nikšića (Đuro Petrović), Podgorice (Milutin Vučinić), poslije čega bi sa trupama krenuli ka Cetinju, gdje bi se sastali sa Jovanom Plamencem i trupama iz Crmnice. Potom je planirano da se razoružaju srbijanske trupe na Cetinju, a u slučaju uspjeha bilo je planirano i prikupljanje „crnogorskih izdajnika“ i njihova internacija na ostrvo Lesendro na Skadarskom jezeru. Ako bi Crna Gora bila oslobođena, vlada u Neju je trebalo da osigura narodu hranu i novac i obavijesti narod o volji crnogorskog naroda. Detaljno opisujući Baldaćijevu obavještajnu aktivnost u Crnoj Gori, Živojinović upozorava na jednu bitnu činjenicu: *unutar italijanske vlade nije postojalo jedinstveno stanovište o pobunu koja se pripremala u Crnoj Gori.* Iako je ministarstvo rata bilo naklonjeno pružanju ograničene pomoći pobunjenicima, ni ono nije bilo spremno da prihvati odgovornost za posljedice takve podrške. *„Baldaćijeva obećanja“ koja su prelazila stvarnu spremnost italijanske vlade i Plamenčeva neograničena sujeta da bude vođa pobunjenika, imali su presudnu ulogu u odluci da se pobuna pripremi. Odluka je bila nepromišljena, nerealna i od početka osuđena na neuspjeh, mišljenje je Živojinovića.*¹²⁷

¹²⁷ Vidi više: Dragoljub R. Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914–1925, Studija o izneverenom savezništvu*, Beograd, 1998, 291–321.

Podršku Italije je tražio i ministar Milo Vujović, koji je krajem decembra 1918. boravio u Bariju, a početkom januara 1919. vratio se u Rim, gdje je stupio u vezu sa ministrom rata, generalom Vitoriom Zupelom, kojem je iznio svoje mišljenje i zahtjeve u vezi sa budućom italijanskom politikom prema Crnoj Gori. Međutim, *italijanska vlada nije željela ni na koji način da bude upletena u pobunu u Crnoj Gori, smatrajući da joj to može nanijeti političke štete u predvečerje Mirovne konferencije*. Orlando se ogradio od Baldačijevog rada u Crnoj Gori, „smatrajući da je u tome prekoračio primljena ovlašćenja“, dok je Baldaći odbijanje italijanske vlade da pruži pomoć ustanicima smatrao „nedozvoljenom slabošću“. Zaključujući navedenu raspravu Živojinović kaže da Baldaći nije imao zadatak da podstiče „pokret protiv sadašnjeg stanja, nije bio ovlašćen da rojalističkim elementima obećava podršku Italije njihovim zahtevima, te da je u tome prevazišao svoja ovlašćenja.“¹²⁸ *Analizirajući ukupnu italijansku politiku prema Crnoj Gori u periodu 1918–1920. godine, Živojinović navodi da je ona bila „promenljiva i da je zavisila od trenutne političke situacije.“ To navodi na pomisao da Niti, Titoni, Šaloja nisu bili iskreni podržavaoci nezavisne Crne Gore, odnosno da je pitanje Crne Gore bilo dio šireg jadranskog problema, jer je crnogorsko pitanje Italija koristila za dobijanje ustupaka na sjeveru Jadrana (u Rijeci, Istri, Dalmaciji, Zadru).*¹²⁹

Dakle, iz onoga što nudi ova analiza zasnovana na primarnim istorijskim izvorima jasno proizilazi da Italija nije bila inspirator Božićnog ustanka i da su napori ustaničkih vođa da od nje dobiju konkretnu pomoć bili uzaludni i da su se svodili samo na obećanja jednog obavještajca koji nije imao mandat za tako nešto. To što su italijanske trupe u Crnoj Gori pomagale izbjeglice i ustanike, pomagale im transport do Medove a potom do Brindizija, bilo je djelo sračunate logistike korišćenja crnogorskog pitanja za svoje interese. To ubjedljivo pokazuje lokacija crnogorske vojske na obali Tirenskog mora — umjesto na obali Jadranskog mora, odbijanje povećanja njenog kontigenta iznad dogovorenog, i naročito način njenog rasturanja nakon Rapalskog ugovora, odnosno normalizovanja odnosa između Italije i KSHS.

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Ibid.

Broj crnogorskih vojnika u Italiji počeo se smanjivati od sredine 1921. godine jer je Italija već počela preduzimati mjere njenog rasturanja. Tako je u decembru 1920. italijansko ministarstvo vojno izdalo naredbu o zabrani ulaska u Italiju izbjeglim Crnogorcima, pripremajući tako teren za likvidaciju crnogorske vojske, koju je Italija vješto koristila kao sredstvo pritiska u pogađanjima za diplomatskim stolom. Ostvarivši svoje ciljeve i shodno preuzetim obavezama Ugovora u Rapalu iz 1920, italijanska vlada je intenzivirala ove aktivnosti naročito poslije potpisivanja ovog ugovora. Opšte mjesto koje se navodilo kao razlog za rasturanje vojske među crnogorskim emigrantima bilo je ubjeđenje da je u Rapalu postignut tajni dogovor između grofa Sforze, italijanskog ministra spoljnih poslova, i jugoslovenske strane, po kojem se italijanska vlada obavezala da raspusti crnogorske trupe iz Gaete i da se Crnogorcima obustavi svaka pomoć i podrška, a da KSHS ustupi Rijeku Italiji.¹³⁰ Sam Sforza je u italijanskom parlamentu tvrdio da u Rapalu nije pokretano pitanje Crne Gore ni Albanije, ali da je dobio uvjerenja Beograda da garantuje sigurnost i slobodu za one koji hoće da se vrate u domovinu.¹³¹ Marta 1921. godine crnogorska vojska je razoružana, njeni bataljoni razmješteni u Sulmonu, Padulu i Viktoriju, dok je u Gaeti ostala samo komanda crnogorskih trupa i oficirski bataljon. Artiljerija je bila smještena u mjestu Fonte d'Amore, kod Sulmone. Prethodno je došlo do previranja u samoj vojsci, podstaknutih propagandom sa strane i odbijanjem dijela vojske da primi komandu predsjednika emigrantske vlade Jovana Plamenca i Mihaila I, poslije smrti kralja Nikole u martu 1921. godine. Prema nekim izvorima, podsticaj takvom ponašanju oficira iz Gaete dala je namjesnica Milena — ona je delegaciji koja je išla u Sanremo, radi potvrde o abdikaciji prestolonasljednika Danila, navodno kazala da će u roku od 8 dana smijeniti predsjednika

¹³⁰ Vidi: Dr Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima, Sjećanje jednog federaliste*, Cetinje, 1995, 140. Jovičević navodi da je o ovim pregovorima D'Anuncio obavijestio Plamenca, ali je ovaj to držao u tajnosti, što je prouzrokovalo još veće nezadovoljstvo među Crnogorcima.

¹³¹ Vidi: Carlo Sforza, *Un anno di politica estera*, Roma, 1921, 143. „Si e affermato che a rapallo ili Montenegro sia stato un oggetto di baratto. Io dichiaro nel modo piu formale che a Rapallo ne poi fu questione del Montenegro, come non fu questione dell'Albania...”

vlade Plamenca, *ali to ne mogu sami učinjeti*.¹³² Ova grupa oficira, na čelu sa M. Nikolićem, I. Kapidžićem, T. Borožanom, J. Radoševićem, Đ. Ivovićem, J. Vujovićem, J. Nikolićem i M. Lakovićem, optužila je Jovana Plamenca i njegovu vladu za niz nepravilnosti i izdaju i odbila da ga prizna za predsjednika vlade. Plamenca su optuživali da je u decembru 1918. pobjegao u Italiju, te je njegovo mjesto predviđeno u ustanku zauzeo protivnik, brigadir Niko Pejanović. Ministra Vučinića su optuživali da je dopustio uoči ustanka da ga neprijatelj uhvati u spavaćoj postelji umjesto da je sa svojom vojskom zauzeo Podgoricu. Vladu, a posebno Plamenca, optuživali su da je *neprijatelje oficire Crnogorske, koji su se zakleli na vjernost Kralju Srbije i protivu nas činili borbu, palili naše kuće, ubijali naše familije i najviša zvjerstva činili, skoro su došli u Italiju, proizveo ih u činove majora, kapetana i nižih oficira — kao i odlikovao najvišim ordenima za revnost i hrabrost*, navodeći 19 takvih slučajeva. Uz to, optuživali su ga da *novac koji je davala velika Italija, postradalim Crnogorcima, davali su po svom ćefu — pa i onijem koji su palili naše kuće, ubijali naše familije*.¹³³ Iz sadržaja ovih optužbi jasno se uočava da povod za istup protiv Plamenca i vlade nije bila njegova navodna pretenzija za „regentstvom ili crnogorskim prestolom“, već uobičajena „prvoboračka i pravovjerna“ nadgornjavanja Crnogoraca, čija je pozadina, bez sumnje, političke prirode. Podstrekači pobune uhapšeni su i stavljeni pod vojni sud. Zbog *veleizdaje* na smrt je osuđen Nasto Čejović, Dušan Boljević osuđen je na 6 godina robije, Bajo Radmić na 4 godine, dok je proces protiv Iva Kaluđerovića, po odobrenju ministra vojnog, trajao. Navedene će iz zatvora odmah osloboditi italijanska vojna komisija koja je radila na likvidaciji crnogorske vojske. Iz zatvora su oslobođeni i drugi zatvorenici, smješteni tamo po raznim osnovama, osim Steva Jovićeвиća, koji je bio osuđen na 14 godina robije

¹³² Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1423, str. 1771–1772.

¹³³ U takve su ubrojili: majora Vojina Lazovića, Krsta Ivanovića, Vasa Čejovića, Nikana Đeloševića, Mihaila Vujoševića, Sima Čukića, Stevana Lekića, Tomicu Lekića, Vukala Rajkovića, Krsta Vujovića, Iliju Damjanovića, Vuka Krivokapića, Petra Kovačevića, Novicu Radovića, Mila Plamenca, Stanka Markovića, Milana Krajevića, Marka Kusovca i Boža Bećira. Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1427, str. 1780–1782.

zbog pokušaja ubistva Pavića Kekovića, koji je u dvoboju ubio nekog Vukmanovića.¹³⁴

Svađe i podjele u crnogorskoj emigraciji, a posebno u vojsci, koje su došle do izražaja poslije smrti kralja Nikole, dodatno su marginalizovale crnogorsko pitanje i umanjivale, ionako mali, prestiž crnogorske emigracije. To su uvidale i pristalice crnogorske stvari u Italiji, kojih je bilo u različitim strukturama. Filippo Gramatini je, ispred Fašističke nacionalne stranke za nezavisnost Crne Gore iz Đenove, tražio u aprilu 1921. godine da se u cilju prevazilaženja podjela i sukoba oformi pored vlade i posebno tijelo, odnosno Komitet najuticajnijih predstavnika izbjeglica i crnogorskih trupa (od 6 do 10 lica); to tijelo bi imalo ulogu parlamenta i u njemu bi bile zastupljene sve struje u emigraciji.¹³⁵ Istovremeno, u crnogorsku vojsku su kao dobrovoljci primani i pojedini ruski emigranti poput Aleksandra Nikolajeviča Stepuskog.¹³⁶

Po riječima crnogorskih emigranata, *sve do Rapalskog ugovora relativno uspješno parirali su jugoslovenskim tajnim službama, koje su u Splitu osnovale specijalni štab za defetističku propagandu, sa ograncima u Italiji*. Ova propaganda je naročito bila pojačana poslije smrti kralja Nikole, što je uzrokovalo nemire u crnogorskoj vojsci.¹³⁷ Odnosno, usljed abdikacije prestolonasljednika Danila u korist Mihaila I, jedna grupa je htjela da ponovo izabere Plamenca za predsjednika, dok je druga grupacija bila odlučno protiv, smatrajući Plamenca glavnim krivcem što je Danilo abdicirao i zaprijetivši mu smrću ukoliko se prihvati mjesta predsjednika. Kuću Plamenca i crnogorskog konzulata obezbjeđivala je italijanska policija i nastao je opšti raskol.¹³⁸ Dolazilo je do ružnih razračunavanja i fizičkih obračuna. Dr Ivo Jovićević, koji je iz Rima otišao u Gaetu s namjerom da „obori“ Plamenca,

¹³⁴ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1430, str. 1788–1792.

¹³⁵ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919–1921, f. 109–110, Filippo Gramatini — Plamenatz, Genova, 23. IV 1921.

¹³⁶ DACG, FEV, f. 91, II, Milan Kraljević — Komandantu crnogorskih trupa u Gaeti, Rim, 23. maja 1921.

¹³⁷ DACG, FEV, MID, Rim 1919–1920, Il fermento fra le truppe Montenegrine a Gaeta.

¹³⁸ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. III, dok. br. 1409, str. 1750.

završio je u italijanskom zatvoru i bio je pušten poslije suđenja.¹³⁹ Odmah po izbijanju pobune vlada se pismom obratila komandantima italijanskih garnizona u Paduli, Gaeti, Sulmoni i Vitoriji, obavještavajući ih o uzrocima pobune — pripisujući je prevashodno djelovanju *srske propagande*. *Takva propaganda ostavila je teške posledice i završila se pobunom jednog dijela trupa, koje su iznijele Komandi i Vladi crnogorskoj određene predloge suprotne ne samo disciplini same vojske nego i ostvarenju našeg velikog ideala*, stajalo je u dopisu u kojem se od italijanskih komandi garnizona tražilo da zvanično komuniciraju samo sa *crnogorskim komandantima čija će se imena dostaviti naknadno*.¹⁴⁰ Crnogorska vlada je zatražila pomoć od Italijana, posebno za operaciju uklanjanja 190 oficira i vojnika i njihove predaje sudskim organima, shodno odluci crnogorske vlade od 1. aprila 1921. godine. Italijanska vlada je takav zahtjev prihvatila i za to odredila komisiju na čijem čelu je bio poručnik Viđevano.¹⁴¹ Crnogorska strana tumačila je tu komisiju kao organ koji je privremeno delegiran u službi crnogorske vlade. *Međutim, po zadatku svoje vlade, italijanski pukovnik Viđevano počeo je rad na likvidaciji crnogorske vojske, predočavajući im mogućnost povratka u Jugoslaviju ili odlaska u Južnu Ameriku, u čemu će im pomoći italijanska vlada dodjeljivanjem materijalne pomoći i izdavanjem potrebnih putnih isprava. Komisija je ignorisala crnogorsku vladu i počela da širi demoralizujuće vijesti među crnogorskim vojnicima u Sulmoni, Vitoriji, Paduli i Gaeti. Radi lakšeg razbijanja crnogorske vojske, krajem marta 1921. godine, ona je premještena u razna*

¹³⁹ O događanjima u Gaeti Ivo Jovičević, pored ostalog, piše kako ga je obavijestio komandir Jovan Vujović da će se Crnogorci u Gaeti međusobno pobiti ako ne interveniše viđeniji koji žive u Rimu. Pošto su Jovo Popović, Pero Vučković i Kosto Lučić odbili njegov poziv da odu u Gaetu da bi „oborili“ Plamenca, otišao je sam. U stanu Jovana Vujovića okupila se velika grupa Crnogoraca (među kojima Jovičević spominje Minju Nikolića, popa Iliju Kapu, Vlada Zimonjića, Jovana Nikolića), koja je prihvatila njegov prijedlog da se uputi molba regentkinji Mileni da se Plamenac smijeni. Molbu koju je on napisao potpisali su svi prisutni. Na pijaci u Gaeti došao je u sukob sa Plamenčevim pristalicama (Mašanom Borozanom), te ga je italijanska policija uhapsila i zatvorila. Oslobođen je poslije sudskog procesa. Vidi: Dr Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima, Sjećanje jednog federaliste*, Cetinje, 1995, 136–139.

¹⁴⁰ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919–1921, f. 109–110, S. Petrovich — Comandante della Guarnigione Italian Padula, Rome, il 5. Aprile 1921.

¹⁴¹ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1417, str. 1766–1768.

mjesta po Italiji. Tako je II bataljon otputovao za Ankonu, IV u Vitoriju, artiljerija je bila smještena u Sulmoni, dok je Narodna garda raspoređena i u Vitoriju i u Sulmonu.¹⁴² Komisija je tvrdila da *Crne Gore više nema, da je crnogorsko pitanje riješeno u Rapalu, da Italija više ne priznaje crnogorsku vladu i da ko do 1. juna ne pristane na nadoknadu radi dobrovoljnog napuštanja crnogorske vojske biće uhapšen i isporučan Jugoslaviji, od 1. juna se neće više davati nikakve subvencije crnogorskim trupama.* Viđevano je čak za crnogorsku zastavu u Sulmoni tvrdio da će biti položena na grob kralja Nikole, a oni koji su pokušavali da se odupru hapšeni su i maltretirani. U Gaeti su bila uhapšena petorica oficira. Viđevana je kao prevodilac pratio Luka Nikčević, koji je širio defetizam među vojnicima.¹⁴³ Po naredbi pukovnika Viđevana, iz zatvora su pušteni crnogorski oficiri pritvoreni zbog pobune,¹⁴⁴ što je bilo suprotno volji zastupnika komandanta crnogorskih trupa u Gaeti Krsta Popovića. Naime, iako je pukovnik Viđevano odbijao da njegova misija ima politički karakter,¹⁴⁵ Krsto Popović je obavještavao o agitaciji njegove pratnje za napuštanje vojske, zatvaranju pet oficira bez dozvole komande, protjerivanju poručnika Pera Đukanovića na Siciliju, puštanju iz zatvora *buntovnika* i o tome da treba *dobro otvoriti oči na sve što on radi.*¹⁴⁶ Istovremeno je, povodom zahtjeva srodnika o sudbini dvojice crnogorskih vojnika porijeklom sa područja bivše Austro-Ugarske, koji su u avgustu 1920. godine ubijeni prilikom bjekstva, i interesovanja koje je za taj slučaj iskazivala italijanska komanda u Gaeti, Ministarstvu inostranih djela Italije upućena nota u kojoj se navodi da se ovaj slučaj smatra unutrašnjom crnogorskom stvari i traži da

¹⁴² Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. III, dok. br. 1407, str. 1724.

¹⁴³ BIIP, F — 113, Radovi Vladimira Popovića, Come si ginse alla commissione del colonnello Vigevano.

¹⁴⁴ DACG, FEV, f. 89, Pukovnik Bareli — Komandi mjesta i tvrđave Gaeta, 23. V 1921. Iz zatvora su pušteni: poručnici Radojko Jašović, Radivoje Martinović, Dušan Boljević, Bajo Radmilović, potporučnici Bajo Vukotić, Filip Jovanović, Ilija Armušević, Nastadin Čejović, Ilija Petrović, komandir Ivo Kaluđerović. Ovi oficiri su otpraćeni u Formiju i predati majoru Đordanu, pošto im je prethodno zapriječeno da ne napadaju, da se ne svađaju i ne stvaraju buntove jer će im u protivnom biti suđeno po italijanskom zakonu.

¹⁴⁵ Ibid., Viđevano — Komandi crnogorskih trupa, Povjerljivo, Gaeta, 21. V 1921.

¹⁴⁶ Ibid., Krsto Popović — Ministru vojnom, Gaeta, 23. V 1921.

italijanske vojne i civilne vlasti prekinu po ovom pitanju svaki postupak.¹⁴⁷ Crnogorska vlada uputila je italijanskoj vladi protest povodom rada i ponašanja komisije, nakon čega je uslijedilo verbalno obećanje da komisija neće raditi ništa protiv crnogorskih trupa. Sredinom maja 1921. godine veća grupa Crnogoraca, među kojima su bili: Živko Nikčević, Đuro Vučinić (narodni poslanik), Milo S. Martinović, Marko Matanović, Vuko Krivokapić (narodni poslanik), Vukale Rajković, Krsto Ivanović, Petar Gvozdenović, Dušan Vuković, Ilija Damjanović, Vaso Martinović (narodni poslanik), Blažo Marićević, Božo Bećir, Pero Vuković, Vojin Lazović, Novica Radović, Radovan Savović, Tomaš Grujović, Stanko Marković i drugi, uputila je šefu italijanske vojne misije, pukovniku Viđevanu protest protiv ponašanja njegove pratnje, agitacije za povratak u Jugoslaviju i širenja informacija da je *Crna Gora propala*. Posebno se zamjeralo komisiji što insistira da svaki treba da ide u Jugoslaviju — odnosno Crnu Goru preko Albanije, te da u Draču, ima konzul italijanski koji ih odatle ekspedira da nikome ni u kom slučaju ne bude ni najmanje smetnje pri polasku kako od Arbanaških vlasti preko njene teritorije, tako i kad dođe u Crnu Goru, jer je jugoslovenska vlada dala svakome amnestiju i zagarantovala slobodu kretanja i njegova prava. Navedene stavove, pomenuti oficiri pripisivali su Luki Nikčeviću, koji je bio prevodilac i očigledno iskazivao stavove italijanskih vlasti.¹⁴⁸ Opisujući stanje među vojnicima u Gaeti i propagandu koja je pratila rasturanje vojske neposredno poslije smrti kralja Nikole, Todor Borozan je zapisao: *U logor počеше dolaziti razne deputacije i razni posjetioci. Predstavnici naše vlade, ukazivali su, da velike sile ostaju pri svojoj ranijoj odluci da je naša borba propala, te se ne može ništa izmijeniti. Država SHS ostaće onakva, kakva je Versajskim ugovorom predviđena, na čelu sa dinastijom Karađorđevića. Pro-srpski ljudi, koji su nas posjećivali, počeli su nagovarati naše ljude, da prestanu svaku borbu, da je borba besmislena i da je nepotrebna, te se treba prilagoditi novim uslovima. Francuska deputacija ukazivala nam je na nemogućnost promjene*

¹⁴⁷ DACG, FEV, MID, Rim 1919–1920, Ministar spoljnih poslova — Kraljevsko-italijanskom ministarstvu inostranih djela, Rim, 26. maja 1921.

¹⁴⁸ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1428, str. 1782–1785.

*Versajskog ugovora. Po njihovim riječima, oni su spremni da nam lično pomognu, nezavisno od pitanja Crne Gore.*¹⁴⁹

Istovremeno su se dvojica Plamenčevih protivnika, Milisav Nikolić, u svojstvu poslanika, i Ilija Kapidžić, u svojstvu sveštenika, obratili 31. maja 1921. godine senatoru Artomu i poslaniku Federkoniju pitanjima u vezi sa radom komisije koju je predvodio pukovnik Videvano.¹⁵⁰ O događajima u Gaeti uskoro je bila obaviještena i italijanska javnost, koja se u najvećem dijelu solidarizovala sa sudbinom Crnogoraca. Međutim, komisija je nesmetano radila do pada vlade Đovanija Đolitija i grofa Sforze. Oni koji su napuštali crnogorsku vojsku potpisivali su sljedeću izjavu: *Dobrovoljno napuštam Crnogorsku jedinicu i primam dobročinstvo velike Italije*, dok su oni koji bi to odbili napisali: *Neprimam*. Oni koji su pristajali da napuste crnogorsku vojsku potpisivali su dokument da to rade dobrovoljno i potom dobijali novac, odjeću i obuču. Komisija je davala platu i optuženim oficirima, što je, uz oslobađanje zatvorenika, djelovalo stimulatивно, tako da je veliki broj oficira i vojnika napustio crnogorsku vojsku. Iako je veći broj njih izjavio da želi da ide u Rusiju i Ameriku, najveći dio je *ukrcan silom i predat jugoslovenskim vlastima. Italijanska vlada jedino nije odobravalala zahtjeve za put u Rusiju. Svoj stav je opravdavala novonastalim uslovima, poslije ruske revolucije*, tvrdi jedan očevidac događaja.¹⁵¹ Oni koji su, i pored svega, odbili da odu bili su zatvoreni, a lokalno stanovništvo je nagovarano da im uskrati svaku pomoć.

Pošto ni to nije urodilo plodom, na kraju su svi iz Vitorije i Padule, osim njih petoro-šestoro koji su pobjegli, deportovani za KSHS, pri čemu su ih prethodno u Gaeti natjerali da obuku civilna odijela. Dok je ova akcija izvođena, bile su prekinute sve veze između crnogorske vlade i njenih trupa.¹⁵² Sličan izvještaj je početkom maja 1921. godine podnio Marko Vučeraković divizijaru Milutinu Vučiniću o djelovanju italijanske vojne komisije u logoru u Paduli. Tamo su članovi italijanske

¹⁴⁹ Todor Borozan, *Memoari*, rukopis.

¹⁵⁰ Vidi: Enrico Chiolini, *Montenegro sacrificato, Documenti rivelatori della male fede internazionale*, Piacenza, 1921, 17–23; Vladimir Popovitch, *La responsabilita del conte Sforza nella questione Montenegrina*, Roma, 1921, 15–16.

¹⁵¹ Todor Borozan, *Memoari*, rukopis.

¹⁵² BIIP, f. 113, Radovi Vladimira Popovića, *Come si ginse alla commissione del colonnello Vigevano*.

vojne komisije stigli 6. maja 1921. godine u pratnji prevodioca, a prema stavu Vučerakovića — *izdajnika Nikčevića*; oni su govorili da je zadatak komisije da izvrši *obaveze Rapalskog ugovora, ali to isto, oće da izvrši postepeno, neosjetno, tako kako će do 1. jula t. g. svi Crnogorci biti protjerani iz Italije*.¹⁵³ Vučeraković izvještava da su se u Paduli svi upisali u listu za odlazak, izuzev 27 oficira, a *nižih činova je ostalo veoma malo*.¹⁵⁴ Kasnije je dostavio spisak 70 Crnogoraca koji su 21. maja 1921. godine iz Padule otputovali za Crnu Goru. U Sulmoni je ostalo još oko 80 ljudi, dok su se ostali vratili u domovinu.¹⁵⁵ Akcija na rasturanju crnogorske vojske trajala je i tokom juna 1921. godine. Pojedinci su odbijali da se vrate u Jugoslaviju i izvršavali samoubistvo (Jovan Nikolić 21. juna 1921. godine), dok su italijanske vlasti, pošto bi pret hodno opkolile preostale crnogorske vojnike, saopštavale: da je Italija otkazala gostoprimstvo Jovanu Plamencu, jer ga je zloupotrijebio i pokušao *da izvrši prevrat u našu zemlju*; da su utvrdili prilikom pobune da je većina Crnogoraca protiv Plamenca; da vlada Italije želi prijateljske odnose sa susjednim zemljama; da je izradila amnestiju za crnogorsku emigraciju; da više neće pomagati vladu Plamenca i da od tada ne priznaje ni trupe crnogorske, te će se vojnici smatrati izbjeglicama i potpasti pod nadzor karabinjera; i da se do 22. juna opredijele gdje će, napominjući pri tome da ih *niko ne prima osim Jugoslavije*. Oni koji ne prihvate ovakve naredbe biće nasilno protjerani i predati Jugoslaviji. Poslije velikih ubjeđivanja jedna veća grupa Crnogoraca odlučila se za povratak u zavičaj.¹⁵⁶ Drugi su, pak, pružali otpor italijanskoj poli-

¹⁵³ Prema izvještaju Vučerakovića, sličnu tvrdnju iznio je i kapetan karabinjera: „Pitanje Crne Gore propalo je u Rapalu, ali se te stvari na javnost ne mogu iznositi odma, već postepeno.“

¹⁵⁴ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1424, str. 1772–1774.

¹⁵⁵ Ibid., dok. br. 1429, str. 1785–1788.

¹⁵⁶ Todor Borozan, *Memoari*, navodi povodom odluke da se vrate u Crnu Goru: „...Skoro razočarani u stav vlade, vidimo da nemamo kud, počeli smo međusobno da se dogovaramo, sa bolje poznatim prijateljima, na koju stranu da krenemo... Jedna dosta velika grupa, odluči kao i ja, pa nek bude što bude. Računali smo da nam neće skinuti glave a znali smo da nas očekuje zatvor i ko zna kakve teškoće... Naša savjest bila je čista i nismo se imali čega bojati, izuzev političkog neslaganja, na šta smo po mom mišljenju imali pravo. Mi smo bili vojnici jedne druge države, za koju smo se borili. Mi smo za to imali pravo i obaveze, prema svim ljudskim i međunarodnim propisima...“

tici, a među njima su prednjačili Dušan Vuković, Pero Vuković, Petar Lekić¹⁵⁷ i, naravno, Krsto Popović, koji je tim povodom poručivao: *Svi smo uglavnom ovi iz Gaete riješeni da se živi nikad ne pustimo kao roblje, krvnicima.*¹⁵⁸ Krajem juna 1921. godine zatvoreni su svi koji su odbili civilna odijela i nalog za povratak. Opkoljeni vojskom, policijom i mitraljezima pokušavali su na silu da im obuku civilna odijela. Oficiri su tvrdili da takvu naredbu može izdati samo crnogorski ministar vojni i da će je, pošto je on izda, izvršiti. *Nekolicinu su silom preobukli vezane, među kojima ima i oficira. Na viku vojske istrčale su i neke naše ženske iz varoši i kad su viđele šta je, počele su kukati, a policija ih odagnala.* U zatvoru je crnogorske oficire posjetio jedan izaslanik italijanske socijalističke partije koji se na licu mjesta uvjerio šta sve mi podnosimo, pisao je o ovim događanjima Krsto Popović.¹⁵⁹ Filip Vuleković je tražio od Plamenca: *Pomagaj sada ali ikada stradamo ne kao Crnogorci nego kao zarobljenici talijanski na nas je pritisak što ga ovakvo-ga bilo nije, pošalji koga provjerenoga da me biste izvijestili kako ćemo se upraviti mi smo riješeni na smrt a ne u Jugoslaviju bez vašeg naređenja.*¹⁶⁰ Slično su italijanske vlasti postupile i sa crnogorskim oficirima i vojnicima smještenim u Paduli. Oficiri su jednoglasno odbili naredbu za fotografisanje i uzimanje mjere za civilna odijela: *Mi nećemo nikada skinuti našu vojničku uniformu, niti se pak opredjeljivati i time napustiti crnogorsku vojsku dok to ne učini naš komandant.* Na ponovno insistiranje italijanskih vlasti, ova grupacija je izjavila da želi ići u Argentinu, na šta im je odgovoreno da ih tamo ne primaju i da mogu ići samo za Jugoslaviju, manji dio za Belgiju i najmanji dio može ostati u Italiji. Poslije toga su svi zatvoreni.¹⁶¹ U arhivama je sačuvan primjerak protestne note od 14. jula 1921. godine, koja je trebalo da bude upućena na adresu italijanskog ministra spoljnih poslova (markiz Dela Toreta), a koja je obustavljena jer se u međuvremenu situacija promijenila.¹⁶² Dr Pero Šoć je 24. jula 1921. godine izložio italijanskom mini-

¹⁵⁷ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1442, str. 1877–1878.

¹⁵⁸ Ibid., dok. br. 1443, str. 1878–1879.

¹⁵⁹ Ibid., dok. br. 1452, str. 1889–1890.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ Ibid., 1456, str. 1893–1894.

¹⁶² DACG, FEV, MID, Rim 1919–1921, Dr Chotch — Monsieur le marquis della Torreta, Rome, le 14 julliet 1921.

stru spoljnih poslova planove crnogorske vlade koji su se odnosili na političku i diplomatsku akciju u vezi sa rješavanjem crnogorskog pitanja, crnogorskim vojnicima i izbjeglicama. Novi predsjednik italijanske vlade je u italijanskoj skupštini 25. jula dao izjavu prema kojoj *crnogorsko pitanje još nije bilo riješeno*, što će probuditi optimizam kod crnogorske emigracije i potrebu za novom zahvalnošću izraženom u noti od 28. jula 1921. godine. Nova crnogorska vlada, oformljena poslije ostavke Plamenca, ipak je naslućivala da *na osnovu nekih siptoma i izvjesnih događaja ... ima razloga da pretpostavi da Kraljevska vlada Italije ne dijeli u potpunosti njeno stanovište i ne želi održanje crnogorske vlade kao faktora koji predstavlja pravno postojanje crnogorske suverene države*, te je tražen decidan odgovor o poštovanju konvencije od 30. aprila 1919. godine.¹⁶³ Ono što se naslućivalo u suštini je bilo tačno. Početna neizvjesnost oko statusa crnogorske vojske kratkotrajno je prekinuta padom Đolitijske vlade i grofa Sforze. Odstranjivanje Plamenca postalo je prioritet i za Bonomijevu vladu, kao što je to bilo u vrijeme Đolitija i Sforze, koji su ga optuživali da je radio na podrivanju poretka u Italiji. Policija je 23. avgusta upala u prostorije crnogorskog konzulata u Rimu, u stanove Jovana Plamenca i Vladimira Popovića i izvršila pretres. Iz njih je odnesen veliki broj dokumenata. Isto se desilo i u crnogorskom konzulatu. Time je Italija i formalno osporila suverenitet i diplomatski imunitet pojedinih članova emigracije. Na opasku Vladimira Popovića, policijski komesar mu je uzvratilo riječima: *Vi nimate više imunitet*. Na ponašanje italijanske policije uložena je protestna nota ministru inostranih poslova Italije,¹⁶⁴ koji je naredio obustavu procesa i povraćaj zaplijenjenih spisa.¹⁶⁵ U takvoj situaciji odvijao se proces postepene likvidacije crnogorske vojske.

Divizijar Vučinić je 4. jula 1921. godine izdao naredbu svim komandantima garnizona: *Vlasti Kraljevine Italije neće primoravati nikoga da nasilno ide u Jugoslaviju. Dosadanji postupci, kako nam je saopšteno*

¹⁶³ DACG, FEV, MID, Rim 1919–1921, Dr Chotch — Monsieur le marquis della Torreta, Rome, le 4 aout 1921.

¹⁶⁴ DACG, FEV, MID, Rim 1919–1921, Dr Chotch –Monsieur le marquis della Torreta, Rome, le 24 aout 1921.

¹⁶⁵ *Glas Crnogorca*, br. 94, 15/28. septembar 1921, 2.

prema crnogorskim oficirima i vojnicima biće prekinuti.¹⁶⁶ Time je, pokazće se, nakratko bila zaustavljena agonija crnogorskih vojnika, diktirana spoljnopolitičkim dešavanjima, koja su ostavila snažan pečat na italijanske unutarpolitičke odnose, kojima je određivana sudbina crnogorskog pitanja.

*Naime, slijedeći politiku likvidacije crnogorske vojske, koja je, po mišljenju mnogih, proisticala iz dogovora vlade KSHS i Italije u Rapalu, odluka Francuske i, kasnije, Britanije o prekidu diplomatskih odnosa sa Crnom Gorom, zatim iz smrti kralja Nikole i događanja u vezi sa tim, otpočela je operacija „sahrane“ ostataka crnogorske vojske. Italija je i formalno 1. juna 1921. prestala da izdržava crnogorsku vojsku, kojoj je svaka pomoć ukinuta 15. avgusta 1922. godine. No, proces likvidacije crnogorske vojske nije išao ni lako ni jednostavno. Milutin Vučinić, predsjednik vlade i ministar vojni, tvrdio je da je odluka italijanske vlade o uništenju organizovane crnogorske vojske uzrokovala odlazak većeg dijela vojske koji se povinovao želji i intrigama neprijatelja i da su italijanske vlasti bile spremne da to do kraja izvedu čak i nasilnim transportiranjem Crnogoraca, ali da je protivljenjem vojske u Gaeti i zauzimanjem vlade zaustavljen taj proces, te su vojsci u Gaeti i Sulmoni privremeno dati hrana i stan.¹⁶⁷ Sudbinom crnogorskih vojnika u Italiji u to vrijeme bavio se i Vatikan. Njegov zvanični organ *Osservatore Romano* objavio je tekst u kojem se kroz pitanje poslanika italijanskog parlamenta Marizzija, Padullija, Zaconea i Cascinoa, traži od ministra spoljnih poslova da demantuje glasine uvredljiv(e) za civilizaciju naše zemlje, da će Italija u skoro predati vlastima Kraljevine Srpske (hrvatsko, slovenačke) i onaj odred hrabrih vojnika prenesrećne Crne Gore, koji je još naš gost u Gaeti, posebno zato što su navedene glasine po pisanju lista *Giornale d'Italia* postale svršena stvar i u tom se smislu štampao i navodni dopis u kojem piše da se odredi crnogorske vojske praćeni karabinjerima ukrcavaju u italijanskim lukama s namjerom da se predaju „srpskim žandarima“, te da su silom deportovani jer su izrazili želju da idu ili u Rusiju ili u Ameriku. Preostala crnogorska vojska u Gaeti, Sulmoni, Paduli i Vitoriji sakupljena je u barakama okruženim bodljikavom žicom koje čuvaju pojačani odredi karabinjera. U tom*

¹⁶⁶ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije...*, dok. br. 1453, str. 1890–1891; dok. br. 1454, str. 1891–1892.

¹⁶⁷ DACG, FEV, MV, Milutin Vučinić — Krstu Popoviću, Rim, 5. avgusta 1921.

kontekstu pomenuto glasilo iznosi stav: ...*ovjde se ne radi o tome da se crnogorskim jedinicama zabrani dalje bavljenje u Zemlji, zbog ma kog, pa bilo to i najopravdanijeg i teškog razloga, već se radi o prisilnoj predaji državi koja je za njih danas otvoren neprijatelj.*¹⁶⁸ Na ovakvo pisanje vatikanskog zvaničnog glasila odmah sutradan reagovao je jugoslovenski poslanik u Vatikanu, koji je sugerisao vatikanskim zvaničnicima (monsinjoru Pizzardiju) da se ne radi o *ostacima crnogorske vojske* nego o ljudima *namamljenim prevarom, i na silu držani(m) u Gaeti pod terorom nekih samozvanih crnogorskih oficira* i da su oni, kada su vidjeli o čemu se radi, počeli da bježe u jugoslovensko poslanstvo u Rimu, *koje ih je o svom trošku repatriralo*. Jugoslovenski poslanik je rekao i da to što sad talijanske vlasti teraju sa svoje teritorije neke ljude koji pripadaju tobožnjoj „crnogorskoj vojsci“, *to ne biva na naš zahtev, nego zato što Italija neće da trpi da ti ljudi koji su do juče primali talijanske pare grde sad talijanske vlasti zato što im neće da na silu budu neki „crnogorski vojnici“, i još više zato što im ne daju više novaca.*¹⁶⁹ Naravno, *politički zaokret Italije prema crnogorskom pitanju, koji je crnogorska emigracija prepoznavala prevashodno kroz djelatnost ministra spoljnih poslova grofa Sforze,*¹⁷⁰ *kojeg su smatrali srbofilom i masonom, i koji je, kao bivši italijanski poslanik na srpskom dvoru, stekao izvjesna prijateljstva i veze sa srbijanskim političarima,*¹⁷¹ *posebno Pašićem, o kojem će kasnije i objaviti knjigu,*¹⁷² *izazvao je polemiku u italijanskoj političkoj javnosti.* Jugoslovenski poslanik Antonijević javljao je tim povodom iz Rima: *držanje Sforze prema ovdašnjim Crnogorcima opredelilo je pad kabineta, naročito pad Sforze.* Jovan Plamenac, koji je nekoliko dana prije pada Sforze napustio mjesto predsjednika vlade, početkom avgusta 1921. godine opisivao je političko ponašanje Italije u vezi sa crnogorskim pitanjem kao *potpuno egoistično t. j. da sa Crnom Gorom*

¹⁶⁸ Oservatore Romano, br. 151 od 26. juna 1921.

¹⁶⁹ AJ, 372–2, Poslanstvo KSHS u Vatikanu — Nikoli Pašiću, Rim, 27. juna 1921.

¹⁷⁰ Vladimir Popovitch, *La responsabilita del conte Sforza nella questione Montenegrina*, Roma, 1921. U impresumu ove knjige piše: „A Rapallo egli s’impegno segretamente a liquidare la Questione Montenegrina a favore della Jugoslavia, senza portarla davanti un Aeropago interbazionale.“

¹⁷¹ Vidi: Vladimir Popovitch, *La responsabilita del conte Sforza nella questione Montenegrina*, Roma, 1921; BIIP, f. 176, Jovan Plamenac — kralju Aleksandru, Pariz, 31. januar 1925.

¹⁷² Sforza Karlo, *Nikola Pašić i ujedinjenje Jugoslovena*, Beograd, 1937.

ucjenjuje državu Cincara, uz tvrdnju da njegovi naponi da crnogorsko pitanje iščupa(m) iz ruku Italije su do danas propali, jer nijedna Velika sila nije htjela da uzme, da se ne zamjeri Italiji, diplomatsku inicijativu za stvar Crne Gore... Plamenac je optuživao Italiju da mu je ometala upad s vojskom tamo (u Crnu Goru — Š. R.) ... i svaki sporazum s Arbanijom; on je iznosio stanovište da su velike sile Crnu Goru predale Italiji, a ona nas držala radi ucjene, i da ipak mi nijesmo u Italiji bili za svo ovo vrijeme izbjeglice nego kao država na onoj istoj osnovi, na kojoj je bila u svoje vrijeme Belgija i Srbija, te je u tom smislu sa Italijom zaključio vojnu konvenciju 30. IV 1919. godine. Takvo stanje trajalo je sve do Rapalskog ugovora, uoči čijeg potpisivanja su se u Švajcarskoj sastali Lojd Džordž i Đoliti i navodno se sporazumjeli da se Crnoj Gori dâ pravo na samoopredjeljenje. Kada su Srbijanci o tome bili obaviješteni, odmah su zamolili Francusku za intervenciju kod Italije, s tim da su voljni dati istoj velika popuštanja u graničnim linijama prema njoj, samo da se Italija odrekne inicijative u crnogorskom pitanju, kao i da rasturi crnogorsku vojsku u Italiji i onemoguću akciju crnogorskoj vladi sa svoga zemljišta. Iza ovoga Miljeran je, kao šef vlade, tražio sastanak sa Đolitijem kojom prilikom Đoliti je usvojio predlog srbijanski. Doista tako je i bilo. Poslije rapalskog ugovora Italija je tražila prvu zgodnu priliku da raščera crnogorsku vojsku. Crnogorska vojska, stojeći pod uticajem smrti kralja Nikole pod stalnim uticajem intriga i materijalnih potkupljivanja od strane države Palikućanina (kralja Aleksandra — Š. R), a od Rapalskog ugovora izložena intrigama italijanskih vojnih i policijskih organa, a da ne govorimo o neizvjesnosti rješenja našega pitanja, kao i o stalnim nesrećnim glasovima, koje su o svojim dobijali iz Crne Gore, pobunila se... ..., što je italijanska vlada jedva i čekala da baci odgovornost pred plemenitim italijanskim narodom i pred ostalim kulturnim svijetom za propast Crne Gore na same Crnogorce, jer da čak ni sama vojska neće u Crnu Goru, a kamo li da bi to htjeli crnogorski građani. Po navodima Plamenca — Italijanska vlada (je) radila da tajnim diplomatskim putem zadavi Crnu Goru radi svojih interesa, a on je, braneći životna pitanja Crne Gore, posebno onda kada je preglala da putem pobune crnogorske vojske i rušenjem naših suverenih atributa za svagda poništi Crnu Goru, došao u oštar sukob sa njenim zvaničnicima, kojim povodom ga je grof Sforza javno optužio da je radio na prevratu u Italiji i da se dođe do rata između Italije i Palikućine

države, te je Sforza izjavio da više ne priznaje vojnu konvenciju iz aprila 1919. godine i da će između ostaloga i gladu primorati (Crnogorce), da se odreknu Crne Gore i poklone Beogradu, što je bio i glavni razlog koji ga je primorao da se povuče sa mjesta predsjednika vlade, samo tri dana prije pada Đolitijeve vlade i grofa Sforze.¹⁷³

Od lomova u italijanskim političkim krugovima jugoslovenskog poslanika je više brinulo što Crnogorci sad spremaju nove avanture i što su pre nekoliko dana prebacili preko Barija u Arbaniju kapetane Savu Raspopovića i Radojicu Nikčevića i poručnika Draga Prelevića i Miliju Rakočevića da izvide da li se u Crnoj Gori mogu ponovo praviti neredi, te je stoga predlagao oprez, posebno zato što ovdašnji Crnogorci imaju izveštaje da je tamo nezadovoljstvo veliko i pokušaće izazvati bunu, na što ih naročito podstiču i ovdašnji njihovi prijatelji, koji još uvijek ne napuštaju nadu na Lovćen i Boku Kotorsku.¹⁷⁴

Dok su jedni odlazili, drugi su dolazili. Početkom avgusta 1921. godine, preko Barija i Brindizija, u Gaetu je pristigla grupa od 24 Crnogorca, na čelu sa komandrom Andrijom Stankovićem.¹⁷⁵ Milutin Vučinić je od komandanta Krsta Popovića tražio da se od novopridošlih dobiju informacije o prilikama u Crnoj Gori, držanju pojedinih plemena, brojnom stanju i rasporedu vojske i žandarmerije u Crnoj Gori, ekonomskom stanju i slično. Istovremeno je procjenjivano da bi dobro bilo da novopridošli upute vrlo kratak apel na predstavnike i javnost Italije i drugih zemalja, iznoseći stanje i želje crnogorskog naroda.¹⁷⁶ S druge strane, jugoslovenski poslanik iz Rima javljao je da je vlada promijenila taktiku jer je izgubila nadu u uspjeh. *Sad ovdašnja crnogorska „vlada“ sama tera svoje ljude odavde da se vraćaju u Crnu Goru i da tamo*

¹⁷³ BIIP, Dokumenti Jovana Plamenca, Kopija pisma „Dragi sine Sedžo“, Rim 1/14. avgusta 1921.

¹⁷⁴ AJ, 334–1–3, Antonijević (Telegram), Rim, 30. VII 1921.

¹⁷⁵ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1460, str. 1908–1909; DACG, FEV, f. 89, Krsto Popović — ministru vojnom, Gaeta, 6. VIII 1921. Pored komandira Andrije Dragutinovića u Gaetu su pristigli: oficiri narodne vojske Miloš Nikčević, Đordije Mijušković i Tomica Pekić; vodnici Lazar Nikčević, Stevo Nikčević, Veljko Nikčević, Lazo Nikčević, Novica Nikčević, Marko Nikčević, Andrija Nikčević, Drago Nikčević, Vido Nikčević, Mićko Peković, Zeko Delibašić, Dragiša Mićunović, Đuro Todorović, Šćepan Jelić, Savo Malović, Radoica Grdinić, Radoica Stanišić, Veliša Pavićević, Pavle Vukićević i đak Toman Peković.

¹⁷⁶ DACG, FEV, MV, Milutin Vučinić — Krstu Popoviću, Rim, 5. avgusta 1921.

*pripremaju teren za povraćaj Plamenca i ostalog društva odavde, da u samoj Crnoj Gori nastave akciju koju su razvijali ovde, tvrdio je Antonijević i preporučivao da bi trebalo otvoriti u samoj Crnoj Gori jednu organizaciju koja će naročito da motri rad ovih Crnogoraca koji se sada vraćaju odavde.*¹⁷⁷

*U svakom slučaju, Bonomijeva vlada je od 1. septembra 1921. godine povratila Crnogorcima materijalnu pomoć koju je bila ukinula Đolitijska vlada 1. juna 1921. godine.*¹⁷⁸ Međutim, sada je davala samo novčane kredite u iznosu tromjesečnih plata, s obavezom da oficiri plate svoje dugove i izdržavanje dok borave u garnizonima. Oficiri su plaćali 8 do 9 lira dnevno, a niži činovi 3,50 lire. Pritom, prilikom odlaska morali su izmiriti svoje dugove. Demobilizacija je nagrađivana sljedećim sumama: za vojnike i niže činove 1.000 lira, za niže oficire 2.000 i za više oficire 3.000 lira. Vojnici koji su već otišli iz Gaete za sobom su ostavili dug od 200.000 lira, koji je plaćala vlada radi samog ugleda crnogorske vojske i za te svrhe je italijanska vlada odobrila poseban kredit.¹⁷⁹ *U tom smislu su između italijanskih vlasti i crnogorske vlade u egzilu vođeni dugi pregovori oko konačnih uslova odlaska vojnika iz Italije. Oni su okončani početkom decembra 1921. godine i prema konačnom dogovoru između dvije vlade ustanovljeni su uslovi o načinu povratka vojnika i izbjeglica.*¹⁸⁰ *Oni su sistematizovani u 21 tačku i prema tom dogovoru predviđena nagrada za demobilizaciju iznosi: 4.000 lira za brigadira, 3.000 za komandira, 2.000 za niže oficire i 1.000 lira za vojnike. Uz navedeno, bilo je predviđeno da dobiju petomjesečnu platu,¹⁸¹ voznu kartu do granične stanice italijanskog zemljišta, a oni koji odlaze u vanevropske zemlje karte do odredišta, dnevnicu za vrijeme putovanja, civilno odijelo ili odgovarajuću svotu novca. Od suma koje bi se davale po osnovu plata oficirima i vojnicima oduzimali*

¹⁷⁷ AJ, 334-1-3, Antonijević — Nikoli Pašiću, Rim, 5. novembra 1921.

¹⁷⁸ AJ, 334-1-3, Antonijević (Telegram), Rim, 24. IX 1921.

¹⁷⁹ DACG, FEV, f. 89, Milutin Vučinić — Ordonans oficiru Nj. V. Kraljice Namjesnice Kraljevske vlasti Kap Marten, Rim, 2. decembra 1921.

¹⁸⁰ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1482, str. 1945-1497.

¹⁸¹ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1482, str. 1945-1497. Za brigadira je bila predviđena plata od 1.000 lira, komandira 675, kapetana 540, poručnika 450, potporučnika 378, vodnika 90 i desetara 63 lire.

bi se troškovi za stan i hranu, uz obavezu da isplate svoje privatne dugove. Za porodice crnogorskih oficira bila su predviđena sljedeća davanja: ženama po 180 lira mjesečno ili 900 lira za pet mjeseci, djeci po 90 lira mjesečno ili 450 lira za pet mjeseci. Za oficire koji su ranije napustili vojsku predviđala se vanredna pomoć od po 1.000 lira, dok je za one koji su stigli u avgustu 1921. godine predviđeno davanje samo za tri mjeseca. Predviđena su i davanja familijama bez muškog starješine: starješini familije 1.500 lira, uz 900 lira za prethodnih pet mjeseci, za svako dijete 90 lira mjesečno ili 450 lira ukupno. Izbjeglicama koje su se nalazile u Rimu, Sulmoni i Gaeti a koje nijesu bile uvedene u italijanske spiskove u julu 1921. godine, data su prava kao i ostalim izbjeglicama — ako su bile u pitanju žene, dok je muškarcima dato pravo kao i desečarima.

Sve naknade davaće se pri odlasku iz Italije, dok je za one koji čekaju duže vrijeme parobrod predviđena mogućnost davanja manje akontacije. *Dat je rok od tri dana da svako označi mjesto u koje želi ići. Ukoliko to ne bi uradili, gubili su sva prava za naknadu i sa takvim licima italijanske vlasti postupale bi kao i sa svima podanicima jedne strane države. Ovim pravima definitivno je prestala svaka novčana pomoć italijanskih vlasti i to se odnosilo na sve crnogorske državljane koji se nalaze u Italiji, bilo da pripadaju ili ne pripadaju crnogorskoj vojsci.* Isplate nadoknada vršila je italijanska komanda uz prisustvo jednog crnogorskog delegata i komandanta garnizona. Za delegate crnogorske vlade određeni su: za Rim — generalni konzul Veljko Ramadanović i referent ministarstva vojnog i komandir Milan M. Kraljević; za Gaetu — rezervni komandir Milo Lekić, i za Sulmonu — rezervni komandir Jovan Radoman.¹⁸² *U suštini, cjelokupna akcija rasturanja crnogorske vojske bila je u rukama Italijana, koji su ostavili crnogorske vlasti bez ikakvih sredstava, posebno što su od 27. maja 1921. godine ukinuli sve*

¹⁸² Ibid., na kraju je u ovom dopisu konstatovano: „Crnogorsko pitanje ostaje otvoreno i borba će se i dalje voditi do konačne pobjede. Povodom Crnogorskog pitanja Ministar Spoljnih Poslova Italije g. Markiz DELA TORETA, izjavio je 7. og (decembra 1921 — Š. R.) u komisiji za spoljne poslove u talijanskom parlamentu, odnosno ponovio je raniju svoju i Predsjednikovu izjavu: da je crnogorsko pitanje otvoreno i da će Italija učiniti sve da se narod crnogorski legalnim putem izjasi i manifestuje svoju volju i t. d. Borba se mora produžiti na svim poljima do konačne pobjede i ona će se sigurno izvojevati zajedničkom saradnjom pa će se ko od nas nalazio.“

*avanse. To je dio oficira koji su se nalazili u Sanremu, gdje je bilo zvanično sjedište dvora i vlade poslije odlaska iz Pariza, ostavilo bez ikakvih prihoda. Na kraju je italijansko ministarstvo vojno pristalo da se i ovim oficirima izdaju prinadležnosti za odlazak iz Italije. Tim povodom Milutin Vučinić je jedino mogao tamošnjem komandiru Bogdanu Vučiniću, kapetanima Boškoviću i Vasiljeviću da oda priznanje na patriotskom držanju i radu i vazdašnjoj vjernosti Otadžbini i kralju i u tom pogledu smatra Vas u redu boraca i mučenika crnogorskih.*¹⁸³

*Povodom otkazivanja gostoprimstva crnogorskoj vojsci u Italiji, istoj se 12. decembra 1921. godine proglasom obratio predsjednik vlade i ministar vojni, divizijar Milutin Vučinić. U proglasu se odaje priznanje crnogorskoj vojsci za muke i patnje, kao i za vjernost zakletvi, ali navodi i sljedeće: Kao što vam je poznato od mjeseca maja ove godine, Vlada Kraljevine Italije, izjavila je: da joj je nemoguće na svojoj teritoriji držati crnogorsku vojsku kao organizovanu jedinicu; s toga je Kraljevska Vlada uz odobrenje Njenog Veličanstva Kraljice Namjesnice Kraljevske Vlasti, riješila, da se premjesti dio crnogorske vojske koji se nalazi na teritoriji Italije. Vidno je iz navedenog da se odbija govoriti o propasti i porazu — govori se o premještanju, te u tom smislu riječi da će Kraljevska Vlada nastaviti i dalje borbu u inostranstvu svom silom za čast Crne Gore i za vjekovima stečena prava crnogorskoga naroda, više zvuče kurtoazno nego što su plod stvarnih osjećanja. Otuda preporuka da akt likvidacije vojske bude izveden u redu i dostojanstveno kako dolikuje junacima i borcima prije predstavlja akt oprostaja od jedne iluzije nego akt vjere u mogućnost ostvarenja želje da se ponovo sastanemo na teritoriji slobodne Kraljevine Crne Gore.*¹⁸⁴ To potvrđuje i naredba komandantima logora u Gaeti i Sulmoni samo četiri dana kasnije — iz nje se vidi da je iza projekta likvidacije crnogorske vojske, za razliku od maja 1921. godine, sada stala i emigrantska vlada. Sada je Vučinić odbijanje da se ide u Crnu Goru kvalifikovao kao propagandu neprijatelja Crne Gore. *Vraćajući se u Crnu Goru pojedinci ne idu na kapitulaciju već baš na glavnoj poziciji od čije izdržljivosti zavisice veličina uspjeha i budućnosti... Neka se dobro zna, da polazak iz Gaete i Sulmone nije*

¹⁸³ DACG, FEV, f. 89, Milutin Vučinić — komandiru Bogdanu Vučiniću, Rim, 26. januara 1922.

¹⁸⁴ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1483, str. 1948–1950.

*napuštanje borbene pozicije za Crnu Goru nego nastavljanje borbe na drugim mjestima ma će ko se našao i sa drugim ili bolje reći svim sredstvima, tješio je ministar vojni i predsjednik vlade svoje komandante.*¹⁸⁵

Međutim, i pored svih dogovora bilo je i onih kojima nijesu isplaćene nadoknade za demobilizaciju, shodno dogovoru od 12. decembra 1921. godine. U martu 1922. godine Pero Šoć se apelom obratio italijanskom ministru vojnom Pjetru Lanći di Skaleu povodom stanja grupe *crnogorskih oficira i izbjeglica koja je potpuno iscrpljena od gladi*, kojoj je odobren ostanak u Italiji, ali joj je odbijena molba da im se plati osiguranje za demobilizaciju, koje su imali i drugi oficiri koji su napustili Italiju. Ostavši bez ikakvih sredstava, prema riječima dr Pera Šoća, bili su izloženi novim patnjama i poniženjima, a vlada je dovedena u novu nepriliku: *ne može da gleda kako umire od gladi ta grupa vatrenih patriota, žrtava svoje odanosti i s druge strane, ona ih ne može predati neprijatelju koji zaposjeda kao uzurpator našu domovinu, gdje ih čeka zatvor ili smrt.* Šoć se pozivao na iskustva prethodnika, od kojih su mnogi, mimo obećanja, po povratku u domovinu zatvoreni, i ujedno tražio je od italijanskog ministarstva vojnog da *vrati zastavu crnogorske vojske iz Gaete*, koja je bila oduzeta jula 1921. godine, kao i arhivu crnogorske komande iz Sulmone, zaplijenjenu u akcijama rasturanja crnogorske vojske u ljeto 1921. godine.¹⁸⁶

Likvidaciju svih računa za crnogorsku vojsku vodilo je Ministarstvo vojno Italije. Ranije dugove naplaćivalo je odbijanjem od plata koje je trebalo isplatiti i nadoknada za demobilizaciju. Tako je trošak 40 oficira koji su boravili na sahrani kralja Nikole u Sanremu u iznosu od 25.000 lira naplaćen na račun oficirskih plata u Gaeti i Sulmoni; na isti način naplaćena su i ostala dugovanja napravljena po raznim osnovama. *Računica je pokazivala da je crnogorska vojska po odbitku svih dugova ostala dužna privatnicima u Gaeti 3043,55 lira.*¹⁸⁷ *U svakom slučaju do 19. januara 1922. godine samo iz cetinjskog okruga povratilo se iz Italije 149 ljudi, za koje je pisalo da su uglavnom dobrog vladanja,*

¹⁸⁵ Ibid., dok. br. 1484, str. 1950–1951.

¹⁸⁶ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919–1921, f. 109–110, Dr Chotch — Excellence Monsieur Pietro Lanza di Scalea, Rome, le 25 mars 1922.

¹⁸⁷ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919–1921, f. 109–110, v. d. Načelnik S. Petrović — Kralj. Ministarstvu Vojnom, Rim, 25. marta 1922.

*dok su četvorica bili pod istragom ili u pritvoru.*¹⁸⁸ *Svi povratnici bili su policijski saslušavani i o tome su sačinjavani zapisnici, od kojih je veliki broj sačuvan.*¹⁸⁹ *Posljednji ostaci crnogorske vojske bili su rastjerani iz Italije dolaskom Musolinija na vlast i samo su rijetki pojedinci, poput Anta Gvozdrenovića, Milana M. Kosorića ili Krsta Nikovića, izvjesno vrijeme ostali u Italiji.*

Niko S. Martinović je pisao da je poslije dolaska na vlast Musolinija „emigrantski logor pristalica kralja Nikole u Gaeti (Italija) nasilno likvidiran sporazumom Musolinija i Pašića. Musolini je nakon toga, odlikovan od kralja Aleksandra Karađorđevića zvijezdom.“¹⁹⁰ Istovremeno radikalski list „Crna Gora „trijumfalno je najavljivao protjerivanje Jovana Plamenca i crnogorske vlade iz Italije,¹⁹¹ dok je isto najavljivala i beogradska „Politika“.¹⁹²

*Prema raspoloživoj dokumentaciji i primarnim istorijskim izvorima inspirator ustanka nijesu ni kralj Nikola, niti emigrantski krugovi oko njega*¹⁹³.

Ostarijeli i onemoćali crnogorski kralj, bez vojske, sredstava i međunarodne podrške, objektivno je bio sveden na instituciju istorijskog folklora, oko kojeg su igrane *različite političke igre*. Da uđe u to kolo, nije

¹⁸⁸ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1512, str. 1994–1999. Pod istragom su bili Pero Nikolin Borožan (vratio se iz Gaete 15. VII 1921) i Jovo Mišanov Lompar (vratio se iz Gaete 15. VI 1921), dok su u pritvoru bili: Vido Boškov Đurković (vratio se iz Gaete 29. VIII 1921) i Vukan Vuksanov Racković (vratio se iz Gaete 4. I 1921).

¹⁸⁹ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1517, str. 2003–2006.

¹⁹⁰ Vidi: Niko S. Martinović, *Radnički pokret u Crnoj Gori pod rukovodstvom Jovana Tomaševića 1918–1924*, Beograd, 1955, 24; *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 82, Beograd, 14. aprila 1923, str. 1; *Crnogorski radikal*, Podgorica, br. 16, od 23. aprila 1923.

¹⁹¹ Crna Gora, Cetinje, petak, 30. mart 1923, br. 19, str. 1, „Jovan Plamenac i crnogorska vlada protjerani iz Italije“; u tekstu pored ostalog piše: „Beograd, 27. mart. Od velike je važnosti telegram koji je večeras strigao našoj vladi od italijanske vlade. Telegram sa potpisom samog Musolinija javlja, da je danas naredeno Jovanu Plamencu, bivšem predsjedniku „crnogorske vlade“ da se sa svojim društvom u roku od tri dana udalji iz Italije. Ovo je veliki akt prijateljstva sa strane Musolinija prema našoj državi, pa je Musolinju poslata brzojavna zahvala.“

¹⁹² Vidi: *Politika* od 28. marta 1923, 1, br. 5362, „Musolini goni Plamenca“, u tekstu se navodi da „u državnim uštedama Musolini ne šteti ni crnogorsku vladu“.

¹⁹³ O tome vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, knj. I, Podgorica, 2004.

mu dao kolovođa, da zaigra drugo, nije imao s kim. Zato je pratio samo pogrešne korake u tom kolu, vrebajući priliku da u njega uskoči. To što je *jugoslovensko kolo* zaigrano po Pašićevoj koreografiji, uz francusku muziku, a bez zvanične Crne Gore, kralj Nikola je shvatao kao izraz najveće nepravde prema njoj.¹⁹⁴ Ubijeđen da će saveznici ispuniti obećanja o njegovom povratku i obnovi crnogorske države, u kojoj bi se potom odlučivalo o formi ujedinjenja uz učešće ustavnih organa vlasti, kralj Nikola je posebno mnogo očekivao od Konferencije mira u Parizu. Otuda su možda tačna zapažanja Nika Hajdukovića da odluke Podgoričke skupštine kralja nijesu mnogo uzbudile zbog uvjerenja da takav akt neće proći kod saveznika.¹⁹⁵ To se može zaključiti i iz proglasa *Crnogorci*, koji je kralj Nikola, na prijedlog vlade, uputio Crnogorcima u zemlji i inostranstvu — u njemu je izloženo političko stanje Crne Gore i osuđena politika Srbije, koja je, posredstvom Velike narodne skupštine u Podgorici, pokušala da učini kraj nezavisnosti Crne Gore i njene dinastije.¹⁹⁶ Proglas je upućen na Badnji dan 1918. godine, dakle istog onog dana kada je u Crnoj Gori otpočeo sukob pristalica i protivnika bezuslovnog ujedinjenja, poznat kao Božićni ustanak. Ovaj veoma opširni proglas počinje konstatacijom da se, poslije tri godine ropstva i izgnanstva, za Crnu Goru može reći da je *najveći mučenik svijeta, jer nikad niko nije veće, idealnije i nesebičnije žrtve podnosio od nje za stvar časti, za stvar opšte-narodnu, za pravo i slobodu*. U proglasu se podsjećá na ulazak u rat i odgovor vladi Srbije (*Vaša sudbina je i naša*), na to da požrtvanošću Crne Gore *spasena je od ropstva vojska Srbije, jer joj vi, i niko drugi, sačuvaste odstupnicu preko Crne Gore*. Potom idu optužbe na račun zvanične Srbije: *Vama je poznato, da zvanična Srbija već odavno u Crnoj Gori nije gledala brata i udrugara na zajedničkom poslu, nego protivnika, koga je po nekom ludom shvatanju, trebalo otrsiti, tobož u interesu Srbije. Naoružani neobjašnjivom mržnjom prema Crnoj Gori i njenim predstavnicima i lišeni solidne i moralne osnove, izvjesni političari iz Beograda, postavili su se, u politici prema Crnoj Gori na načelo: cilj opravdava sredstvo*. Zvanični Beograd se zatim optužuje

¹⁹⁴ O suprotstavljenim pogledima Pašića i kralja Nikole po pitanju države vidi: Momčilo Zečević, *Kralj Nikola i Nikola Pašić* (Dva pogleda na jednu državu), *Dinastija Petrović Njegoš*, I–III, CANU, 60, 2002, II 29–49.

¹⁹⁵ Vidi: Niko Hajduković, *n. d.*, 442/443.

¹⁹⁶ *Ibid.*, 456.

za intrige i klevete čiji je cilj bio: *omalovažiti Crnu Goru u ovome ratu i srušiti njen visoki ugled među Saveznicima.*

O ustanku u Crnoj Gori i sukobima koji su izbili na Božić 1918. godine kralj Nikola i njegova vlada saznali su iz depeše koju im je uputio crnogorski generalni konzul iz Rima Veljko Ramadanović. Depešu je pročitao ministar finansija Milo Vujović, uz prisustvo kralja Nikole, ministra dr Pera Šoća i ministra Nika Hajdukovića. Prema Hajdukovićevom svjedočenju: *Pošto Vujović završi sa čitanjem, Gospodar se poispravi i nasloni na leđa na naslon fotelje, uze da suče svoj desni brčić ofarban crnom bojom i vrlo lijepo zasukan i uvijen. Gromko se nakašlja i reče: Uviđam da Crna Gora neće otići kao đevojka bez prćije.*¹⁹⁷ Ustanak je zatekao i kralja i vladu, tim prije što su diplomatski predstavnici, kojih je tada bio pun Pariz, uoči početka Konferencije mira, jasno saopštavali sumnju da iza ustanka u Crnoj Gori stoje kralj i vlada. Takvu sumnju podsticala je jugoslovenska strana, odnosno Andrija Radović, koji je nešto kasnije u jednoj svojoj „promemoriji“ tvrdio da je kralj Nikola *sa svojim agentima i jednim manjim brojem svojih pristalica izazvao krvave nemire u zemlji. Svi njegovi agenti i pristalice su žalosne osobe, ili osobe kompromitovane bilo u bivšem režimu kao ulizice, lopovi, špijuni, ubice i td, bilo za vrijeme austrougarske okupacije.*

Naravno, sve slične informacije iz Crne Gore Radović je tada slao posredstvom Francuza koji su bili stacionirani u Boki kotorskoj, koristeći njihove šifre.¹⁹⁸ *Trebalo je naći puta i načina da se savezničke vla-*

¹⁹⁷ *Htjede da još nešto progovori ali se odjednom uzdrža, pokosi nas ostrim njegovim pogledom iz orlovskih očiju i upita nas: šta mislimo, ko će da pobijedi. Vujović odgovori: Pravda Gospodaru, a pravda je na našoj strani. Teško da će tu biti pobjednika i pobijeđenog, reče Šoć, jer su posrijedi i francuske trupe, a ima i italijanskih. Valjda se Francuzi neće umiješati u naše stvari, kaže Gospodar. Meni ne dade đavo no izustih: Gospodaru zbog dvije francuske glave koje padoše na ulicama u Atini... Da se ne bi pokazao zabrinutim on ustade, ode da Kraljici ispriča što se u Crnoj Gori događa i prekide dalji razgovor... Vidi: Niko Hajduković, n. d., 463.*

¹⁹⁸ AJ, 336, f. 25, VIII, Predmet: Situacija u Crnoj Gori i dokumenti Radovića, dok. br. 20, Promemorija o pobuni g. Plamenca i družine. Radović optužuje italijanskog agenta Đovania Baldačija da je bio umiješan u pobunu i da je njegovo djelovanje bilo zvaničnog karaktera, s obzirom na pisma koja mu je poslao markiz Montaljari, italijanski poslanik na dvoru kralja Nikole i da se ta pisma nalaze u posjedu Nacionalnog vijeća u Kotoru. Pomenuta pisma nijesu do danas pronađena, a malo je vjerovatno da ih Radović kao krunski dokaz ne bi već tada dostavio nadležnim organima, kad se iz ostalih izvora uočava da su dostavljani mnogo manje važni dokumenti.

de razuvjere o optužbi koja se bezrazložno nameće vladi, zapisao je tim povodom Hajduković. Na sastanku je odlučeno da kralj Nikola uputi predsjedniku SAD pismo u kojem bi zatražio susret sa njim. U pismu od 7. januara 1919. godine kralj Nikola je Vilsona upoznao sa stanjem u Crnoj Gori i oko nje i molio ga da, kao neutralna i nezainteresovana ličnost, preuzme ulogu arbitra i ispita razvoj događaja iz vremena sloma Crne Gore: *da li je ili ne, Kralj učinio kakav akt izdajstva prema stvari Saveznika, što mu zvanični krugovi Srbije i njeni trabanti iz Crne Gore neopravdano pokušavaju imputirati*.¹⁹⁹ Vilson je kralju Nikoli odgovorio već 9. januara, saopštavajući da *vjerujete da mi dani neće biti prezauzeti ni previše užurbani da izbacim interese neustrašive Crne Gore iz mojih misli ili da u najmanjoj mjeri umanjim moju iskrenu želju da učinim sve što je u mojoj moći da vidim da joj je pravda učinjena. Stvari na koje mi skrećete pažnju ću veoma ozbiljno i sa naklonošću razmotriti*.²⁰⁰ Ohrabren ovakvim odgovorom, kralj Nikola je tražio prijem kod Vilsona. Ovaj ga nije primio, već je poslao kod njega svoga sekretara Kloza. Na njegovo direktno pitanje da li je upleten u *krvo-proliće*, kralj Nikola je odgovorio *da je on duboko pobožan i religiozan i da bi se smatrao grešnikom pred Svevišnjim Bogom tvorcem neba i zemlje i odgovoran pred ljudima i istorijom, kada bi on njegove Crnogorce podstrekao na međusobno ubijanje i klanje, pa da to njegova kruna zasijeca prostor i silu Krune Britanskog Carstva, a da razloge treba tražiti na drugoj strani*.²⁰¹ Kralj Nikola, inače poznat kao majstor poze i fraze, da bi do kraja uklonio sumnje sagovornika, izrazio je spremnost da u tom smislu da i zvaničnu izjavu. Na ličnu molbu predsjednika Vilsona,²⁰² kralj Nikola je uputio proglas narodu Crne Gore. O proglasu,

¹⁹⁹ Ibid., 466.

²⁰⁰ Odgovor je objavio: Vitni Voren, *Crna Gora — zločin Mirovne konferencije*, Podgorica, 2000, 37 (prevod izdanja New York 1922).

²⁰¹ Ibid., 467. Niko Hajduković navodi i da je on majoru Klozu saopštio da su kralj i vlada prvi put saznali za nesreću koja se desila u zemlji od generalnog konzula u Rimu, da je ta vijest bolno uticala na kralja i članove vlade i da bi paradoksalno i nelogično bilo da kralj ili njegova vlada sprovedu u zemlji takvo jedno zločinačko djelo, kada su savezničke velike sile, preko svoga povjerenika u Crnoj Gori, uspostavile vlast u ime Njegovog veličanstva kralja...

²⁰² Giuseppe de Bajza, *La Questione Montenegrina*, Budapest, 1928, 32, *Le decisioni di Podgorica provocarono sdegno ed indignazione indicibili in tutto il Montenegro! montenegrini esasperati anche dalle crudeltà commesse da serbi „liberatori“, insorsero nel Natale del 1918 guidati da Jovan Plamenac, ex-ministro montenegrino. Al fine di*

koji je adresiran na vojvodu Boža Petrovića, postoji više autentičnih zapisa. Prema svjedočenju Nika Hajdukovića, pošto je kralj Nikola prihvatio da u Crnu Goru uputi proglas u kojem poziva narod na red, mir i spokojstvo i pošto se zahvalio *Vilsonu na takvu jednu njegovu visoko plemenitu zamisao*, prvobitno je namjeravao da ga uputi na ime mitopolita Mitrofana Bana, ali se predomislio i odredio da ta ličnost bude vojvoda Božo Petrović. Vlada je dobila nalog da rediguje tekst proglašenja, koji će kralj da odobri i podnese na *uviđaj predsjedniku Wilsonu i otpremi ga adresantu u Crnoj Gori*. Sljedećeg dana došao je Wilsonov savjetnik, major Kloz, prihvatio tekst depeše i *upoznao vladu, da je na sinoćnoj sjednici Vrhovnog savjeta Konferencije mira, predsjednik Wilson iskoristio priliku da dobije saglasnost Savjeta, da se Kraljeva depeša može uputiti u Crnu Goru*.²⁰³ Američki stručnjak za Balkan i član delegacije na Konferenciji mira Stiven Bonsal je u svojim bilješkama od 22. januara 1919. godine, zapisao: *Moji stalno ponavljani argumenti da Srbin Pašić i beogradska vlast ignorišu tačku II čuvenih Četrnaest tačaka (sloboda mora) i da je trenutna korist od invazije države Crne Gore od Srba čak manje odbranljiva od predhodnog napada austrijsko-njemačkih snaga, konačno je zvučala ubjedljivo, a kada mu je stvar predstavljena, Predsjednik Wilson je preduzeo prvi pozitivni korak od dolaska u Francusku. Odobrio je memorandum, koji sam ja skicirao i, štaviše, obezbijedio podršku takvom stavu svih velikih ljudi okupljenih na drugom zasjedanju Svjetskog suda. U njemu se objavljuje da se sve srpske trupe, regularne podjednako kao i neregularne, koje osvajaju Crnu Goru i proganjaju njen narod moraju momentalno povući. Ako se kaže da je neophodna okupaciona vojska da bi se održao red i mir i pripremila zemlja za američki univerzalni lijek „slobodne i fer izbore“, onda bi trupe neke neutralne zemlje trebalo da zamijene srpske trupe. U prilog ove odluke, skicirao sam poziv (istakao boldom Š. R.), da ga kralj Nikola potpiše, koji je bio upućen njegovom narodu i koji bi, nadao sam se, doprinio pacifikaciji nemirnih regiona. U tom obraćanju Kralj poziva sve lojalne*

---

evitare massacrì, Wilson si rivolse al re Nicola, che risedeva a Neully, pregandolo di sedare la rivolta colla sua parole di re. Il 22 gennaio 1919 re Nicola spedì in patria il telegramma che era stato redatto da Wilson... (istakao boldom Š. R.). Knjiga je prevedena na naš jezik i objavljena: vidi: Bajza Jozsef, *Crnogorsko pitanje* (priredili Branislav Kovačević i Marijan Miljić), Podgorica, 2001.

²⁰³ Ibid., 467/8.

*Crnogorce da se uzdrže od neprijateljstva, da se vrate svojim kućama i izbjegavaju oružane konflikte ma kakvim provokacijama izloženi; a završava se njegovom nadom izraženom sledećim riječima: „Uvjeren sam da će prema plemenitom planu predsjednika Vilsona, koji su ratifikovale sve sile, narod Crne Gore dobiti potpunu i skoro šansu da odluči o vrsti vlasti koja mu najviše odgovara“. Imao sam velikih problema da ubijedim Kralja da potpiše ovaj poziv, ali pošto je to bio dio, i to najvažniji dio nagodbe, morao sam na tome da insistiram.*²⁰⁴

Simo Popović, pak, tvrdi da je kralj napisao depešu želeći da uvjeri Konferenciju da se zbilja odigravaju kobni događaji u Crnoj Gori i da, ujedno, pokaže Crnogorcima kako Konferencija smatra Podgoričku skupštinu i njene odluke srbijanskim nasiljem. *Najmanje sam mogao razumjeti kralja čemu se toliko raduje zbog te depeše, jer ako će biti kako narod hoće, ostaće Crna Gora sjedinjena sa Srbijom kao što se narod već izjasnio.*²⁰⁵ U pismu Poenkareu od 26. avgusta 1919. godine kralj Nikola je, podsjećajući ga na razna obećanja, u slučaju slanja depeše bio veoma jasan: *Na inicijativu i uz pristanak Mirovne konferencije, isto gledište je izraženo u mojoj poruci crnogorskom narodu od 22. februara (treba januara — Š. R.) u kojoj ga preklinjem da prestane sa prolivanjem krvi uvjeravajući ga da njegova prava garantuje Konferencija.*²⁰⁶ O ovom događaju slično svjedoči i duhovni inspirator i vođa pobune u Crnoj Gori Jovan Plamenac. U originalnoj²⁰⁷ verziji pisma kralju Aleksandru iz januara 1925. godine, Plamenac je povodom ovoga događaja zapisao: *Čim je ustanak izbio na površinu, odnosno čim se je počela krv prolivati i ustanici bili opkolili Cetinje i o tome general Venel poslao hitan izvještaj u Pariz, Klemanso je sazvaio na jednoj sjednici u Parizu šefove vlada tadašnjih pobjedilačkih Velikih sila. Na njoj je uzeo učešće i potpredsjednik Vilson. Izložio im je Klemanso, što se je sve*

²⁰⁴ Stephen Bonsal, *Suitors and suppliants, The Little Nations at Versailles, USA, 1946* (I izdanje); cit. prema: Stiven Bonsal, *Tužitelji i molioći, Mali narodi u Versaju, Vijesti* (feljton), januar–februar 2000.

²⁰⁵ Vojvoda Simo Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916–1919*, Beograd, 2002, 240–241.

²⁰⁶ Vidi: *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, Bar, 2000, 48.

²⁰⁷ Falsifikovanu verziju ovoga pisma objavio je Jovan Četković, *Ujedinitelji Crne Gore i Srbije*, Dubrovnik, 1940, 418–425. Originalna verzija čuva se u zaostavštini Jovana Plamenca u Biblioteci Istorijskog instituta Crne Gore (BIICG), f. 176, a objavljena je u: Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Podgorica, 2000, 131–219.

dogodilo u Crnoj Gori. Na ovoj sjednici donesena je odluka, da predloži Kralju Nikoli, koji je tada bio u Parizu da mi izda naređenje, da prekinem borbu, raspustim vojsku, pod uslovom, da će i Velike sile ubrzo izdati naređenje, ne samo da se evakuše od strane antantinih trupa državna teritorija Kraljevine Crne Gore, nego da će Konferencija Mira izaći u susret svima pravednim teritorijalnim aspiracijama Kraljevine Crne Gore. Ovaj je predlog imao u ime njih da učini Kralju Nikoli, Klemanso. Ali, kako on izjavi, da će propasti njegova misija kod Kralja Nikole, jer da Kralj bez ikakve osnove vjeruje, da francuska vlada, na čelu sa Klemansoom, radi protivu Crne Gore, s toga, da on nije podesan da govori sa Kraljem Nikolom, nego da je najverovatnije mogao tu stvar sa Kraljem urediti predsjednik Vilson. I tako je bilo. Predsjednik Vilson je intervenisao kod Kralja. Na osnovu ovoga on me je hitno izvjestio o datim garancijama i na osnovu toga zatražio je od mene da raspustim vojsku i da što prije krenem za Pariz, da zastupam interese zemlje na Konferenciji Mira. Vjerujući, da je Kralj Nikola tražio i dobio pismene garancije, uputio sam narodu proklamaciju i izdao sam naređenje o prekidu neprijateljstva i o demobilizaciji crnogorske vojske, a zatim pošao u Pariz.²⁰⁸

Vitni Voren je decidan. Vilson je 22. januara obećao kralju Nikoli: Uskoro će se ponuditi dobra prilika crnogorskom narodu da se slobodno izjasni o političkoj formi njegove buduće vlasti.²⁰⁹ To potvrđuje i Aleksandar Divajn,²¹⁰ dok Jožef Bajza navodi: 22. januara 1919. kralj Nikola je poslao u domovinu telegram koji je sastavio Wilson,²¹¹ odnosno: Znamo da je sam Wilson intervenisao kod kralja Nikole u cilju smirivanja

²⁰⁸ Vidi: Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Podgorica, 2000, 206–207.

²⁰⁹ Vitni Voren, *Crna Gora — zločin Mirovne konferencije*, Podgorica, 2000, 38.

²¹⁰ Vidi: Alex Devine, *The mystery of Montenegro*, London, 1920, 5.

²¹¹ Giuseppe de Bajza, *La questione Montenegrina*, Budapest, 1928 (Jožef Bajza, *Crnogorsko pitanje* (priredili Branislav Kovačević i Marijan Miljić), Podgorica, 2001, 43. Bajza tim povodom piše: Odluke u Podgorici izazvale su prezir i nevjerovatno ogorčenje u cijeloj Crnoj Gori. Crnogorci, dovedeni do očajanja zbog okrutnosti koje su sproveli Srbi „oslobodioci“, pobunili su se na Božić 1919. pod vođstvom Jovana Plamenca, bivšeg crnogorskog ministra. Da bi izbjegao masakre, Wilson se obratio kralju Nikoli koji je boravio u Neuilly (Nejiu), moleći ga da obuzda pobunu svojom kraljevskom riječju. 22. januara 1919. kralj Nikola je poslao u domovinu telegram koji je sastavio Wilson. Jedan dio pobunjenika je položio oružje, a ostatak je napustio Crnu Goru zajedno sa Plamencom. Oslobodivši se tako najopasnijih patriota, Srbi su zaveli teror nečuven i neprimjeren Evropljanima...

*pobune, ubjeđujući ga da neće dozvoliti da pravo na samoopredjeljenje naroda bude uskraćeno Crnoj Gori.*²¹²

Iz navedenih izvora jedino se, zasada, može pouzdano zaključiti da je na intervenciju američkog predsjednika Vilsona, zagovornika principa samoopredjeljenja naroda, kralj Nikola zaista i uputio narodu u Crnoj Gori, na ime Boža Petrovića, poruku datiranu 9/22. januara 1919, sljedeće sadržine:

*Vojvodi Božu Petroviću,
Njegovo veličanstvo Kralj Gospodar, doznajući za kobne događaje koji se danas odigravaju po Crnoj Gori, a u želji da prekine krvoproliće, upućuje Vam se ova Kraljeva poruka, sa kojom ćete izvoljeti upoznati Crnogorce.
Ovo saopštenje odobrila je u svojoj jučerašnjoj sjednici Konferencija mira u Parizu i dala je svoje ovlašćenje da se uputi u Crnu Goru na Vašu adresu.*

Poslije ovog pisma, koji je potpisala vlada Crne Gore, slijedi i poruka kralja Nikole:

*Mom dragom narodu,
Preklinjem vas, ostanite mirno na svoje domove! Nemojte se oružjem odupirati onijem četama koje idu za tijem da zgrabe vladu u našoj zemlji. Od strane visokih predstavnika savezničkih država dobio sam najviše uvjerenje da će se u vrlo brzom roku, narodu crnogorskom pružiti pogodna prilika da slobodno izjavi o tome kakva će biti buduća njegova vladavina. Od moje strane saopšti, Vojvodo, narodu da ću se dragovoljno povinovati toj njegovoj odluci.*²¹³

U svakom slučaju, do Crne Gore je stigla depeša, koju je francuski poslanik pri (srbijanskom) jugoslovenskom dvoru uputio na adresu vojvode Mišića, načelnika Štaba Vrhovne komande, a ovaj je 13/26. I 1919. godine proslijedio generalu Milutinoviću, komandantu Jadranskih trupa. Depeša je glasila:

²¹² Ibid., 49.

²¹³ Vidi: *Glas Crnogorca*, br. 63, 14. januara 1919, 1; Niko Hajduković, *n. d.*, 468–469.

Dragi moj rođaće,

*Preko Vas šaljem pozdrav svom narodu, svom milom narodu. Molim vas da ostanete mirni i da se oružjem ne suprostavljate trupama koje hoće da se dočepaju vlasti u našoj zemlji, jer sam od visokih predstavnika savezničkih zemalja dobio najveća uvjerenja da će se vrlo brzo crnogorskom narodu pružiti prilika da se slobodno izjasni o političkoj formi buduće vlade, a sa svoje mu strane poručujem da ću se sa zadovoljstvom prikloniti njegovoj odluci...*²¹⁴

Ova verzija se u nijansama razlikuje od one koju je 1922. godine objavio Vitni Voren.²¹⁵ General Milutinović je predao navedenu depešu vojvodi Božu Petroviću,²¹⁶ koji je odmah poslije pobune zatvoren sa još 124 Crnogorca u Centralni kazneni zatvor Jusovača u Podgorici, kasnije mu je početkom jula 1919. godine obustavljena isplata penzije,²¹⁷ da bi potom bio interniran u Sarajevo.²¹⁸ Jedno je sigurno: vojvoda Božo Petrović sa sadržinom kraljeve poruke mogao je upoznati samo svoje sapatnike u zatvoru. Po naredjenju generala Milutinovića, vojvoda Božo je morao potvrditi da je primio ovo pismo i osim toga *Petrović će i zasebno odgovoriti, da je primio pismo, pa će mi i taj odgovor zasebno*

²¹⁴ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, Bar, 1997, knj. I, str. 198–199.

²¹⁵ Vidi: Voren, *n. d.*, 38. Prema Vorenu pismo glasi:

Mom voljenom narodu:

Ja vas molim da ostanete mirno u svojim domovima i ne pružate oružani otpor vojsci koja nastoji da ukine vladu vaše zemlje. Dobio sam najčvršća uvjerenja od predstavnika savezničkih država da će se uskoro dati dobra prilika crnogorskom narodu da se slobodno izjasni o političkoj formi budućeg uređenja.

S moje strane rado ću prihvatiti takvu odluku.

Nikola

²¹⁶ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana...*, I, str. 213.

²¹⁷ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, Bar, 1997, knj. I, dok. br. 298, str. 404. Tada je obustavljena i plata Vladu Petroviću, predsjedniku opštine.

²¹⁸ *Ibid.*, 226–230, Spisak zatvorenika; Niko Hajduković, *n. d.*, 473. Hajduković tvrdi da ova poruka nikada nije uručena vojvodi Božu Petroviću, jer je *on, kao i svi rođaci Kraljevi, pod sumnjom da su podbadali ustanak, po zapovjesti Izvršnog odbora, lišeni su slobode, oduzeti u Sarajevo i tu konfinirani... Kad je general Venel primio Depešu, uviđajući da je adresat osumnjičen i deportiran, a ustanak ugušen, on je depešu adaktirao kao bespredmetnu i nije saopštena narodu, već samo nekolicini državnika na Cetinju...* (str. 473).

*dostaviti.*²¹⁹ Simo Popović tvrdi da je vojvoda Božo u odgovoru napisao: *Ovdje je sve mirno. Mislim tako će ostati,*²²⁰ i da je izašlo sve protivno onome što je kralj htio. Suština je bila uvjeriti saveznike da je poruka stigla na naznačenu adresu, bez obzira na sporazum koji je postigao formalni komandant savezničkih trupa u Crnoj Gori, general Venel, sa crnogorskim ustanicima još u vrijeme Božićne pobune — da nijedno lice angažovano u tim događanjima *ne bude uznemiravano, ako ono ostavi oružje.* Otuda iznenađenje Venelovog nasljednika, francuskog generala Taona, kada je *primetio da se oko 140 drži zatvoreno u Podgorici, da je veliki broj bio zatvoren od strane crnogorskih vlasti, dok na reč jednog francuskog đenerala ovi pobunjenici trebali su da budu pušteni kućama. Ne mogu da dopustim, da se obećanje učinjeno od strane Generala Venela ne poštuje i zahtevam, da ni jedan nezakonito zatvoren bude držan dalje u zatvoru,*²²¹ pokušavao je novoimenovani francuski general da glumi najvišu savezničku vojnu vlast u okupiranoj Crnoj Gori. General Taon je neuspješno pokušavao i u maju 1919. godine da iz nikšićkih zatvora oslobodi zatvorenike, kojih je, po izvještaju komandanta mjesta, potpukovnika Bogdanovića, tada bilo 175 (*i to pljačkaša i odmetnika od kojih je sto bez sumnjivih sa nepouzdanim dokazima, 50 opasni, kao tajni protivnici sadašnjem stanju njih 25*).²²² Zato i ne čudi što proglas velikih sila koji se pominje u izvorima i koji je trebalo da bude širen uz apel kralja Nikole do Crne Gore nije dolazio. Bez obzira na sve kontroverze u vezi sa navedenom porukom kralja Nikole, koja je bila emitovana preko radija sa američkih, engleskih i drugih brodova koji su patrolirali Jadranom, teško je procijeniti koliko je ona doprinijela pacifikaciji stanja u Crnoj Gori. Stiven Bonsal je zapisao da *poziv Kralja svom narodu da se vrati kućama i uzdrži od aktivnog neprijateljstva na neki misteriozan način imao je puno veći tiraž nego uvjeravanje Sila upućeno ugnjetenim gorštacima da će uskoro dobiti šansu da sami u svoje ime odluče kakvu vrstu vlasti žele, i to je bila*

²¹⁹ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, Bar, 1997, knj. I, dok. br. 99, str. 199.

²²⁰ Vojvoda Simo Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916–1919*, Beograd, 2002, 241.

²²¹ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, dok. br. 188, str. 285.

²²² *Ibid.*, dok. br. 247, str. 343; dok. br. 251, str. 346; dok. br. 259, str. 351–352; dok. br. 262, str. 354–355.

najveća nesreća. Moram priznati da moj plan nije bio veoma uspješan i da je Kralj, iako me nagradio priznanjem da sam to radio iz najboljih mogućih motiva, zažalio što je poslušao moj savjet. Nekoliko dana kasnije mi je rekao (bio je u dosluhu sa svojim partizanima kod kuće tokom čitave Konferencije) da je mnogo lažnih verzija njegovog proglašenja stavljeno u opticaj i da ga je puno ljudi protumačilo kao potpunu predažu i čak sugestiju da bi možda ljudi trebalo da uspostave što je bolje moguće odnose sa Beogradom. A naravno to je bila baš posljednja stvar koju sam želio da učine, protetsvovao je kralj. Baš posljednja stvar koju sam želio da učine da polože oružje. Ja sam borac, ono su borci. Želio sam da se bore za slobodu Crne Gore do posljednjeg čovjeka.²²³ Slična je i konstatacija Vitnija Vorena: Kada ih je predsjednik Vilson preko kralja Nikole zamolio da polože oružje, oni su povjerovali njegovim porukama i njegovim prvobitnim obećanjima sadržanim u „Četrnaest tačaka“. Oni su se oslonili na dobru volju Amerike da će ispuniti obećanje svih Saveznika, koje je predsjednik S. A. D. dao kralju Nikoli 22. januara 1919.²²⁴ Da li u navedenim obećanjima treba tražiti razloge lako provjerljive činjenice da do maja 1919. godine i nije bilo nekih većih sukoba u Crnoj Gori između pristalica i protivnika bezuslovnog ujedinjenja,²²⁵ pa čak i u tome da je glavni sukob sa protivnicima bezuslovnog ujedinjenja odložen za kraj 1919. i početak 1920. godine, kada će biti mnogo povoljnija međunarodna pozicija pobornika bezuslovnog ujedinjenja, odnosno do historiografske konstrukcije unutar koje se Božićna pobuna posmatra kao glavni i odlučujući događaj ovoga sukoba iako je kasnije sličnih sukoba bilo na pretek?! Kada se analiziraju svi dostupni

²²³ Vidi: Stiven Bonsal, *n. d.* Opisujući sudbinu proglašenja velikih sila i apela kralja Nikole autor navodi i sljedeće: *Teško je tačno reći šta se desilo sa ovim proglašenjem Sila i apelom Kralja koji ga je pratio. Oba su bila emitovana radiom sa američkih, engleskih i drugih ratnih brodova koji su patrolirali Jadranom ali francuski i italijanski brodovi, koji su bili daleko brojniji u ovim vodama od naših, pokazale su veoma malo žara da prenesu vijesti o mirovnoj politici ovoj izbežumljenoj zemji. Čak su i Englezi iz navodnog obzira prema Beogradu, uložili malo truda u prenošenju dobrih vijesti. To su barem informacije koje su stigle do nas kanalima američke mornarice. Ipak, neki koraci ka pacifikaciji su napravljeni. Nekoliko srpskih brigada je povučeno, a Skupština u Podgorici koja je bila pod kontrolom srpskih bajoneta i koja je izglasala zbacivanje Kralja Nikole se raspala...*

²²⁴ Voren, *n. d.*, 38.

²²⁵ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, dok. br. 1 — dok. br. 213.

izvori, posebno politika velikih sila prema crnogorskom pitanju,²²⁶ moglo bi se pouzdano zaključiti da potpuna pacifikacija prilika u Crnoj Gori u vrijeme trajanja Konferencije mira u Parizu nije bila ničiji interes. Na nesreći Crne Gore svi su željeli da profitiraju. Crnogorsko pitanje postajalo je zgodan ulog u cjenjkanju za zelenim stolom, što će se kasnije jasno i pokazati. Garancije velikih sila davane kralju Nikoli i njegovoj vladi bile su neiskrene i u suštini samo izraz diplomatskog taktiziranja u velikoj partiji karata koja se odigravala ispred i iza kulisa Konferencije mira. Da li je i koliko je bio svjestan toga crnogorski suveren, ostaje pod znakom pitanja. Ali da nije gubio nadu da će se vratiti u Crnu Goru, više je nego jasno, bez obzira na to što je anticnogorska propaganda razloge za njegovo zbacivanje pokušavala da obrazloži čak i navodnim predskazanjem iz Biblije.²²⁷ Protiv njegovog povratka u Crnu Goru bili su i neki članovi dinastije, prije svih prestolonasljednik Danilo. Kraljeva odlučnost da se bar vlada povрати u Crnu Goru ispoljena krajem 1918. godine splasnula je poslije odbijanja Francuske (koja je čak zaprijetila prekidom diplomatskih odnosa) i ubjeđivanja

²²⁶ Vidi o tome: Dragoljub Živojinović, *Nevoljni saveznici 1914–1918*, Beograd, 2000.

²²⁷ Stiven Bonsal je na jednom mjestu zapisao i sljedeće: *Moje divljenje prema Kralju Nikoli (koje su neki okarakterisali kao slijepu pristrasnost) navelo je mnoge Srbe da izjave stvari, koje po mojoj procjeni nijesu saglasne sa činjenicama; neke od tih izjava su čak i smiješne. Jutros je de Giulli sa još dva beogradska propagandista došao u moju sobu i objavili da su tokom pregleda Svetih Spisa, Svetog Ćirila i Svetog Metodija pronašli, da su zbacivanje kralja Nikole sa trona tamo predskazali i odobrili ovi dobri ljudi još prije toliko vjekova. Njihov stav me navodi da pomislim kako svijet tone u ludilo i da možda i ja sam postajem „luckast“. Donijeli su sa sobom Bibliju na Staroslovenskom jeziku i počeli da čitaju iz nje. „U ovim svetim rukopisima“, insistirali su, „pronašli smo ovlašćenje i opravdanje za smjer kojim smo odlučni da krenemo. Evo znaka i predskazanja koje se mora pažljivo poslušati radi spasa našega naroda. Primirje je počelo jedanaestoga sata, jedanaestoga dana u jedanaestome mjesecu. Jasno da to nije slučajnost; to je znak koji pokazuje šta nam treba činiti, i ako slijedimo taj znak, šta nalazimo? Slušajte, u jedanaestom stihu, jedanaestoga poglavlja, jedanaeste knjige Staroga Zaveta pronađosmo ove riječi: i pošto je kralj bio loš kralj, kraljevstvo će mu biti oduzeto i opljačkano“. Na trenutak sam ostao bez riječi, ali sam se ubrzo pribrao. „Vi citirate iz raskolničke biblije“, odgovorih „i iz teksta koji ne mogu da prihvatim. Ako Konferencijom treba da upravlja Sveto Pismo, a još uvijek nema nikakvog dogovora u vezi sa tim, insistiraćemo na verziji Kralja Džejsma“. Napustili su me veoma nezadovoljni, ali najavljujući dolazak Anta Trumbića, njihovog vodećeg delegata, sa informacijama koje su veoma nepovoljne za Kralja Nikolu, i puno novijeg datuma...*

prestolonasljednika koji je zagovarao potrebu da se sačeka završetak Konferencije mira i raščisti situacija u zemlji.²²⁸ Dolazak Jovana Plamenca u Pariz januara 1919. godine i njegovo insistiranje na neophodnosti povratka kralja i vlade u zemlju ponovo su aktuelizovali dilemu: da li preduzeti takav potez, očigledno suprotan volji saveznika, prije svega Francuske, koja je bezuslovno stajala iza interesa Srbije, i rizikovati da se kompromituju postojeće garancije o povratku ili preduzeti jednostran rizičan potez, koji bi bio izraz nepovjerenja prema saveznicima?²²⁹ A saveznici su, javno i tajno, redovno dostavljali informacije da od povratka kralja Nikole u Crnu Goru ne treba strahovati.²³⁰ Tako u jednoj depeši od 22. marta 1919. koju Stojan Protić prosljeđuje Antu Trumbiću, delegatu KSHS na Konferenciji mira u Parizu, doslovno

²²⁸ BII, f. 119, Knjaz Danilo — Kralju Nikoli, Kap Marten, 5. XII 1918; djelove pisma objavio je: D. Vujović, *Ujedinjenje...*, 403–404; vidi: *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, Bar, 2000, 31.

²²⁹ Vidi: Ilija F. Jovanović-Bjeloš, *n. d.*, 148. Autor navodi da ga je poslije dolaska u Pariz Jovana Plamenca, koji je ubjeđivao kralja da treba da se vrati u Crnu Goru jer ga narod željno čeka, kralj Nikola pitao za koliko može spakovati stvari radi polaska za Crnu Goru. Ovaj mu je odgovorio za 24 sata. *Kaže mi budi spreman, a tako reci Vuku Vukotiću da i on sa perjanicama bude spreman svakog momenta. Tako je i bilo. Poslije ovoga treći dan, 15. januara 1919. godine Knjaz Danilo dolazi iz Kap-Martin u Parizu kod svog oca i majke. Kralj mu kaže za Plamenca i njegov dolazak iz Crne Gore, kao što Plamenac predlaže da se odma kreće za domovinu i da će nas Crnogorci raširenih ruku dočekati, bez obzira na današnje stanje partiskih prilika u zemlji. Danilo je kontra polaska i kaže Kralju. Tata, kaži mi ko za Vas i Vaš polazak garantuje, kad je Italija najprva protivu Vas i ako prima crnogorske izbjeglice u njenu zemlju. Ima računa jer bez Crne Gore ne može doći do sporazuma sa Srbijom u pogledu Dalmacije. Mene kao tvome sinu nasljedniku prestola nalaže mi dužnost da vam predložim da ne krećete bez odobrenja Velesila i bez deputacije od strane Crne Gore koja bi došla da te kao svog vladara prifati, a Vi radite kako znate najbolje. Poslije ovog konferisanja sa Danilom Kralj je ohladnio prema polasku za domovinu.*

Ovog dana u prisustvu Danilovu, Kralj je savzao ministre kojiema je referisao da je odustao od polaska na način koi mu predlaže Plamenac, nego da se ovde borimo za restauraciju Crne Gore, jer je ovde ključ o zaključenju mira i granica savezničkih država...

Uporedi: Niko Hajduković, *n. d.* U svojim sjećanjima autor ne spominje ove detalje i navodi da je Plamenac doputovao u Pariz 11. februara 1919. u pratnji brigadira Milutina Vučinića (str. 479) i da su potom vođeni razgovori o sastavu nove vlade.

²³⁰ Francuski ambasador u Italiji Barer je u februaru 1919. uvjeravao jugoslovenskog poslanika Antonijevića *da se kralju Nikoli neće dopustiti povratak u Crnu Goru.* AJ, 334–1–3, Antonijević — Anti Trumbiću, ministru inostranih djela (strogo pov.), Rim, 18. februara 1919. godine.

piše: *Vrhovna komanda ima izvještaj iz štaba generala Depereja da prema zvaničnim izvještajima iz Pariza nema bojazni da će kralj Nikola...²³¹ u Crnu Goru. Prema izvještaju francuskog poslanika u Rimu ne treba pridavati ozbiljan karakter vestima o spremanju crnogorskih bataljona u Italiji.²³²* Podsjetimo se, Franš d'Epere je bio načelnik štaba Istočne komande, pod čijom formalnom komandom su bile i savezničke okupacione snage u Crnoj Gori, dakle i srpske (jugoslovenske) trupe. Realno, on je bio jedna od najvažnijih karika Francuske u legalizaciji politike „svršenog čina“ i najgorljiviji sljedbenik srbijanske (jugoslovenske) politike prema Crnoj Gori u vremenu kada se rješavala njena dalja sudbina. U svakom slučaju, kolebanja crnogorskog kralja oko povratka ili ostanka prestala su početkom februara 1919. godine, kada je takva dilema bila i izlišna. Opredjeljenje da se ostane u Parizu i tu se bori za restauraciju Crne Gore, jer se tu i rješava poslijeratna sudbina Evrope, bilo je iznuđeno zato što su crnogorsku dinastiju pretekli istorijski događaji. Da li je kralj Nikola pokušavao da preduprijedi događaje? Svakako da jeste, ne samo sa stanovišta jasnih diplomatskih inicijativa s kraja 1917. i tokom 1918. u smislu nastojanja da rehabilituje svoje vojne jedinice, diplomatskih inicijativa kod saveznika, organizovanog pokušaja pariranja snažnoj anticrnogorskoj kampanji, već i pokušajem instaliranja u samoj Crnoj Gori vlasti koja bi preduprijedila neprijatna iznenađenja.

O BILANSIMA USTANKA

Iako postoji respektabilan broj primarnih istorijskih izvora, skoro niko nije našao za shodno da pokuša da napravi približno precizan bilans posljedica prvog ideološkog raskola u Crnoj Gori. U dugotrajnom procesu pacifikacije Crne Gore, koji je trajao koliko i sama Kraljevina SHS / Jugoslavija, dakle do početka Drugog svjetskog rata, ovo područje je bilo izloženo surovim likvidacijama grupa i pojedinaca, paljevini čitavih sela, zabranama kretanja i izгона stoke na katune, izbjeglištvu brojnih porodica a nekada i čitavih krajeva, brojnim grupnim i pojedinačnim sudskim procesima, i uopšte terorom i mučenjima oponenata. Izdavane su publikacije sa namjerom da se svjetska javnost upozna

²³¹ Ovdje nedostaje nedešifrovana riječ, ali je lako zaključiti da se radi o povratku.

²³² AJ, 334–1–3, Protić — Trumbiću, iz Beograda, 22. III.

sa onim što se događalo u Crnoj Gori, emigracija je prilježno bilježila izjave svjedoka zločina,²³³ strana štampa je relativno često objavljivala uznemiravajuće vijesti iz Crne Gore. U to vrijeme informacije su se sporije i teže širile, te nije čudo što se sve negdje do 1921. godine u jugoslovenskoj, posebno beogradskoj javnosti, skoro ništa nije znalo o tome šta se dešava u Crnoj Gori. Beogradski „Balkan“ (urednik i vlasnik Svetolik Savić) 1921. godine objavio je prve tekstove o krvavom crnogorskom raspletu — tekstove iz pera radikala Pantelije Jovovića, u kojima se prvi put pominje „pet hiljada popaljenih crnogorskih domova“, što su kasnije prihvatili i mnogi istraživači. Sam Pantelija Jovović je tvrdio da *golgota koju je preživjela Srbija za vrijeme evakuacije kroz albanske gudure, ni približno nije ravna onoj golgoti koju je Crna Gora preživjela za vrijeme ujedinjenja*. „Ja sam Evropi jasno predočio da je nesrećna Crna Gora, u čast i slave ujedinjenja razapeta na krstu“, tvrdio je ovaj autor.²³⁴

*Pored cifre od 5.000 popaljenih domova, susrećemo se i sa cifarama od 4.000 stradalih Crnogoraca, preko 3.000 uhapšenih, natjerano na političku emigraciju oko 4.000 građana Crne Gore, dok je u raznim političkim procesima na sud izvedeno preko 500 lica*²³⁵. *Jedinu pouzdanu statistiku bilansa napravio je Novak Adžić.*²³⁶ Istražujući politička suđenja u Crnoj Gori 1920–1940, ovaj autor je precizno utvrdio da su u navedenom periodu na sudskim procesima (cetinjski proces 1919–1920; cetinjski proces 1920; podgorički proces 1921; sudski proces brigadiru Vešoviću u Beogradu 1921; podgorički proces 1922; nikšićki proces 1922; razni cetinjski procesi 1922–1926; kolašinski procesi 1923–1927; te brojni sudski procesi 1930–1940) *ukupno osuđena 283 lica na kaznu zatvora od 1.637 godina ili u prosjeku 5,785 godina, ili 2.111 dana.*²³⁷ Među osuđenima daleko najviše je bilo onih koji su ili učestvovali u Božićnom ustanku ili su izbjegli u šumu i kao članovi komitskih družina nastavili da vode borbu. Istražujući navedenu problematiku, autor

²³³ Vidi: *Krvavi album Karadževića*, Rim, 1921.

²³⁴ Vidi: Pantelija Jovović, *Crnogorski političari*, Beograd, 1924.

²³⁵ Vidi: Novak Adžić, *Politička suđenja u Crnoj Gori 1920–1940*, Cetinje, 2012, 195–196.

²³⁶ Ibid.

²³⁷ Vidi: Novak Adžić, *Politička suđenja u Crnoj Gori 1920–1940*, Cetinje, 2012, 382.

ukazuje na nevjerovatan pravni paradoks. Naime, sve negdje do unifikacije krivičnog zakonodavstva, kasnih tridesetih godina, svima je suđeno po starim crnogorskim zakonima. Tako se desilo da budu osuđeni na višegodišnje zatvorske kazne po zakonima zemlje koje nije bilo, a zbog svoje borbe da se vaspostavi ta zemlja. Isti autor je istražujući politički motivisana ubistva, kojima dijelom pripadaju i ona izvršena nad komunistima, kojih je u odnosu na zelenaše bilo tek nekoliko procenata, navodeći njihova imena, datume likvidacije ili ubistva, naveo podatke za 111 ubijenih 1919. godine, za 47 ubijenih 1920. godine, za 25 ubijenih 1921. godine, za 68 ubijenih u periodu 1922–1929, te za 38 ubijenih u periodu 1929–1940. Dakle, za ukupno 289 ubijena. Ovdje se radi samo o likvidacijama pojedinaca ili manjih grupa, dok su izvan ove statistike ostale žrtve većih sukoba vođenih između vojske i naroda, odnosno ustanika. Treba reći da je teror naročito vidljiv od aprila 1919. godine, kada u Crnu Goru dolazi Ivan Lola Pavićević, kao namjesnik kraljevske vlade, za kojeg sam Pantelija Jovović, opisujući teror koji je zaveo, navodi i sljedeće: „Ta ulična rulja za nagradu od Pavićevića, ubijala je ljude, vešala žene, palila kuće, pljačkala tuđe domove...“²³⁸ U svakom slučaju zna se da je svako brojao samo „svoje“ žrtve. Tako je u borba na Badnji dan oko Cetinja prema izvještaju tamošnjeg upravnika bolnice bilo 13 poginulih i 59 ranjenih.²³⁹ U deportacijama i kažnjavanju čitavih krajeva, sela i zaselaka, motivisanih optužbama da štite odmetnike, vršene su masovne odmazde. Tako komandant Zetske divizijske oblasti, general Mihailović javlja da su u septembru 1919. samo u šavničkom srezu uhapšena 132 mještanina.²⁴⁰ U novembru iste godine usljed raširene komitske djelatnosti i velikog broja odmetanja u šumu, general Mihailović je predlagao povjereniku Kraljevske vlade na Cetinju da se zavede vanredno stanje sa prijekim sudom na svakom dijelu teritorije gdje se pojavi veći broj odmetnika i gdje ih narod pomaže, kao i tamo gdje se vojska mora upotrijebiti za zavođenje reda.²⁴¹ Sačuvani su spiskovi odmetnika, „sumnjivih“ i njihovih jataka, te izvještaji

²³⁸ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, str. 18–19.

²³⁹ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. I, str. 164, dok. br. 66.

²⁴⁰ Ibid., knj. II, str. 732, dok. br. 606.

²⁴¹ Ibid., knj. II, str. 656, 658, 670, 671, 705, 706, 733, 775...

komandanata pojedinih operacija izvođenih u raznim djelovima Crne Gore. Ovi izvještaji na kraju po pravilu sadrže bilanse u kojima je naveden broj „uhvaćenih u borbi“, „onih koji su se predali“, te broj „ubijenih“. Sistematskom analizom ovih izvještaja i spiskova mogao bi se utvrditi približan broj stradalih i na jednoj i na drugoj strani. Svejedno — bio on „mali“ ili „veliki“, samo se na taj način može smanjiti nivo manipulacije i istovremeno pokazati veći nivo odgovornosti. Jer ako se u ovim izvještajima kao brojka izbačenih iz stroja navodi cifra od 759²⁴², ili da je u Pješivcima u novembru 1919. zarobljeno „odeljenje od 20 vojnika“²⁴³, te da je u borbama u nikšićkom srezu poginulo 5 a ranjeno 7 vojnika²⁴⁴, može se približno izvesti predstava o žestini sukoba. Početkom decembra 1919. pukovnik Bogdanović je tvrdio da se samo na području Stubica — Bogetići nalazi 150–200 odmetnutih Čevljana, Cuca, Rovčana i Zagarčana, i da im se pridružilo 150 Pješivaca.²⁴⁵ Šta nam ovi brojni izvještaji govore?²⁴⁶ *Samo to da je sukob oko Cetinja i drugih mjesta na Božić 1919. bio minorna uvertira za daleko veće sukobe koji će uslijediti krajem te i početkom 1920. godine, kao i kasnije, te da saglasno nespornim činjenicama nije moguće i nije naučno ustanak svoditi samo na događanja iz januara 1919.*

²⁴² Ibid., knj. II, str. 945, dok. br. 769.

²⁴³ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. II, str. 852, dok. br. 777.

²⁴⁴ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. II, str. 955, dok. br. 780.

²⁴⁵ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. II.

²⁴⁶ Ibid., knj. II, str. 945, dok. br. 769.

Šerbo RASTODER

THE CHRISTMAS UPRISING IN MONTENEGRO OF JANUARY 1919
— HISTORIOGRAPHICAL CONTROVERSIES AND DILEMMAS

Summary

For almost an entire century, the Christmas Uprising has been the subject of historiographical exposition, but the impression is that we have not moved further than the beginning, regardless of the fact that in the meantime several hundreds of books, contributions and essays and thousands of primary historical sources have been published on this subject. Although the enviable heuristic and knowledge basis have narrowed the possibility for intellectual impressions, quasi-scientific expositions and those by publicists, arbitrariness and non-binding narrations, this possibility is still present. The ambition of this work is not to acknowledge all the contradictions, contrary opinions and intellectual constructions which have, or do not have, the characteristic of being verifiable, but to problematise the essential issues of the content of this event and to offer a verifiable and measurable narration, which will thereby gain the legitimacy of being scientific. For this reason, this large number of issues will be synthesised into only those key ones, with the possibility of additional resolution, which in essence will lead to a re-examination of the event. It is our ambition not to re-examine it, but to come to conclusions on the basis of what is being re-examined, although we know that this is a constant and never-ending process within the scientific discipline. The first polemic issue is the one in which the *practice of giving different names to this event* is considered: *rebellion*, *mutiny* and *uprising*. Although a glance at a dictionary shows that these are synonymous in meaning, it is however clear that between them there are important differences in their content. Namely, one can clearly notice the tendency that those authors who wish to reduce the significance, extent and character of the event, to localise it (spatially and chronologically) call the same event a „rebellion“ or „mutiny“, while the objective heuristic basis gives validity to those who call this event an „uprising“. If this is so, the question is raised about the date of the beginning and end of the uprising. We find the answer to this question in numerous sources from insurgents who marked 21 December 1918 as the start of the uprising. In accordance with that, they instituted a „memorial“ and a medal (the „Order of Gaeta“), which was handed out to commemorate and acknowledge this event. Following the mentioned logic, we are prone to the presumption that the ending of the uprising can be recognised in the killings of the final followers of the ideology of the Christmas Uprising, which took place in March 1929 when Drago and Radoš Bulatović were killed. Here we are referring to people whose activity in terms of the aims of the uprising can be followed from December 1918 to March 1929, and not to renegades as such, because their killings happened even later than March 1929. At the same time, we can recognise *the aims of the uprising* in the analysis of several hundreds of declarations and manifesto documents of the insurgents. The original demands for the annulment of the decisions of the Podgorica Assembly, unification on equal terms, which would proclaim the legal and legitimate organs of the Montenegrin state, have, with the passage of time, grown more into a demand for the „re-establishment of Montenegro“. One thing is certain — that the manifesto slogan „for the right, honour and freedom of

Montenegro“ brings together an entire segment of an issue which cannot be understood unless one is familiar with the events inside Montenegro and outside of it, especially from January 1916. One of the issues, which only at first glance seems uncontroversial and thereby less profound, is *who was the uprising directed against?* The issue is contradictory because an uprising is by definition an armed or other rebellion against (some) authority. For this reason the real question is: who was the government in Montenegro in December 1918? Essentially and in reality, Montenegro was an area occupied by the Allies. More precisely, by the decision of 7 October 1918, Montenegro was occupied by the Allies (American, British, French, Italian and Serbian troops). The latter became part of the Allied occupational forces exclusively by the decision of France, which brought them into the occupational contingent, contrary to all previous plans and agreements. For this reason, it is essential to know that Montenegro was occupied by the Allies, that the command of Allied troops was in Kotor, at its head was the French General Venel, and it exercised power in the name of the Montenegrin king, whose return from exile had been made impossible. So the mandate of the Allied troops was directed towards keeping the peace in the name of the official Montenegrin organs of power. For that reason, the aims of the uprising were directed towards the annulment of the decisions of the Podgorica Assembly, which was not recognised either by a single Allied state, or even Serbia, and the demand that Serbian troops leave Montenegro, was unrealistic, ill-advised and part of the inability of the political elite in Montenegro to deal with the new situation. Because, formally, the withdrawal of the Serbian troops would have to be sanctioned by the commander of the Allied troops, meaning France, which was far-removed from the Great Power's aims. Because of all the aforementioned, the French General Venel — who appeared in the role of an unopposed „arbiter“ in an intra-Montenegrin quarrel, even though he was actually a „supporter“ and his government had already „chosen“ its side, and that wasn't Montenegro — in the key phase of the uprising, at Christmas around Cetinje, took part in crushing the uprising and disarming the insurgents. Because of all the above, it was profitable for anti-Montenegrin propaganda to present the uprising as an act of violence against the international community. Given that the *issue, or rather dilemma, of the leader of the uprising* has so far remained unresolved, was there actually a single chosen leader of the uprising? Sources point out that in the initial years, until July 1919, Jovan S. Plamenac was mentioned as being the individual marked out as the leader of the uprising. The dilemma around this is partially resolved by a document from the beginning of November 1918 in which King Nikola named Plamenac as the highest military and civil commander of Montenegro. Plamenac's unopposed leading role in the preparation of the uprising and his unchallenged leadership among the conceited Montenegrin chieftains can only be explained in this way. The identification of Krsto Popović as the military commander of the uprising in our opinion only makes sense from July 1919 when he, as the newly appointed head of the general staff of the Montenegrin Army in Italy, with 120 fellow fighters invaded Montenegro with the intention of widening the uprising. In that context the issue of the disappearance of the Montenegrin Army at a time when the Montenegrin state still existed and its „revival“ when there was no longer a state seems interesting. Here we highlight the fact that after the unsuccessful taking of Cetinje, Nikšić, Podgorica, Rijeka Crnojevića and Virpazar, which had been imagined in the initial phase of the uprising, some of the insurgents were disarmed and returned to their homes, some fled into the woods,

while others fled to territory which was occupied by Italians. With part of the other insurgents they were transferred via Medova (Shëngjin) in Albania to the Italian coast in Brindisi, and from there to the coast of the Tyrrhenian Sea in Gaeta. After the signing of a military convention between Italy and Montenegro in April 1919 and after an agreement on keeping one detachment (up to 700 soldiers) in Italy, a concentration of Montenegrin patriots formed in the areas of Gaeta, Formia and Sulmona, from whom four battalions of the Montenegrin Army, the national guard, gendarmerie and the command staff of the Montenegrin troops were established. The number of these troops varied and reached a figure of 1, 552 soldiers at the middle of 1920. They were formed for a possible invasion of Montenegro. In actual fact, they served as Italian currency and were meant to put pressure on the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes to resolving the — for the Italians — key Adriatic issue, and because of that these troops, after the Treaty of Rapallo between Italy and the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, and especially after the fascists and Mussolini came to power, were forcefully disbanded. Part of these forces returned to their own country, where they predominately ended up in prison, while a small part of them hid and carried on the fight from the countries of America and Western Europe. The *issue of the inspirer of the uprising* is more viewed in historiography as a need to understate the significance of the uprising, so King Nikola and Italy are marked as its exclusive inspirers. The mention of King Nikola as the exclusive inspirer of the uprising is particular present among those who have wanted to narrow the „Montenegrin question“ into a „dynastic“ one, or into an issue of power. The essential sources and facts show that the king and the government in exile were not made aware of the preparations for the uprising and that the news about the beginning of the uprising in Montenegro was sent to the government and the king in exile by the Montenegrin emissary in Rome, Veljko Ramadanović. According to the accounts of eyewitnesses, King Nikola reacted to the news about the uprising with the words: „I see that the girl will not leave without her dowry“. Anyway, foreign diplomats testify that, in an agreement from the leader of the Allies, US President Woodrow Wilson sent to King Nikola the secretary, Klotz, who participated in the drawing up of a letter to the insurgents, which was addressed to Božo Petrović, who with 124 respected Montenegrins on the eve of the uprising was imprisoned in Podgorica's „Jusovača“ prison. In that missive to the Montenegrins, King Nikola called on them to not oppose the newly created situation, because he had the promise of the Allies that the Montenegrin Question would be resolved at the Peace Conference in line with Wilson's Fourteen Points which foresaw the renewal of Montenegro, Serbia and Belgium. The letter was delivered to Vojvoda Božo Petrović in prison and it remained to him to write „over here everything is calm“. On the other hand, the „credibility“ of the Allies was preserved by virtue of the fact that the letter was „read out“ as a proclamation from the Allied ships that were in the Bay of Kotor, in the Adriatic Sea. There is no more fundamental research on how much this „letter“ contributed to the pacification of the insurgents, but it is certain that it additionally strengthened the illusion of the small number who were aware of its contents that the international community would resolve the „Montenegrin Question“.

When considering the *attributing to Italy of the role of inspirer of the uprising* then the following should be said. Italy was a land of the Allied Entente, which with its army also participated in breaking through the Salonica Front and it is certain that its sympathies towards the opponents of the unconditional unification of Montenegro

and Serbia were no less than the sympathy and role of France towards the supporters of the unconditional unification of Montenegro and Serbia. The accusation that Italy stood behind official Montenegro is additionally strengthened by its need to widen its territory in line with the stipulations of the Treaty of London, at the expense of those territories which, at the time the treaty was signed, were part of Austria-Hungary and, in the newly created geostrategic apportioning at the end of the war, were part of the newly created Yugoslav state. In that context, Italy's relationship towards Montenegro is rightly portrayed as a „betrayed alliance“ by the person who knows this issue best, Dragoljub R. Živojinović. In that context, the stay of the Italian intelligence agent Giovanni Baldacci on the border of Montenegro at the time of the preparation of the uprising and his contact with Jovan S. Plamenac were portrayed, according to research by the same author, as Baldacci exceeding the mandate he had been given, and the promises that he gave in that sense had no realistic weight. More precisely, Italy was not ready, on the eve of the Peace Conference in Paris, to take the risk of supporting the Montenegrin Question and causing any misunderstanding with the other members of the Big Four. In the end, it is more than clear that there is still no precise *balance sheet of the consequences of the uprising*. More precisely, each side „counted“ only „its own victims“. In that context, the claims of the radical Pantelija Jovović, published in the Belgrade newspapers as early as 1921, about 5, 000 Montenegrin homes that had been burnt down, later became generally known in literature, even though it is more than clear that the number of burnings that took place after this date was not included in this number. On the other hand, figures of 5, 000 insurgents among researchers, or 35, 000 according to insurgent sources, around 4, 000 imprisoned and killed individuals, are more an expression of superficial analysis than comprehensive research. The only serious research on this theme is Novak Adžić's, which dealt with the judicial political processes in Montenegro from 1920 to 1940 and which precisely establishes that in several judicial political processes in that period, 248 Montenegrins were sentenced to a total of 1, 637 years imprisonment, that is 5.85 years or 2, 111 days per accused. In any case, on the basis of numerous original sources, one can make a relatively precise statistic of the victims on both sides.

Key words: 1919 Christmas Uprising, insurgents, Montenegrin Army, government in exile, Allied occupation, Whites, Greens, for the right, honour and freedom of Montenegro

